

ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΤΗΣ 8ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1974

Σε δύο ακριβώς μήνες από σήμερα συμπληρώνονται 50 χρόνια από τη διενέργεια του δημοψηφίσματος του 1974, που σημάδεψε το τέλος του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα. Το πολιτειακό ζήτημα είχε ταλανίσει τη χώρα σε όλη την έως τότε διάρκεια του 20ού αιώνα, από τον Εθνικό Διχασμό ως τα Ιουλιανά του 1965 και τη δικτατορία. Το παρόν άρθρο δεν επιχειρεί να σκιαγραφήσει, έστω και ακροθιγώς, τη συνολική εικόνα του ζητήματος, αλλά επικεντρώνεται στην τελευταία φάση του, το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974. Η πραγμάτευση του εν λόγω δημοψηφίσματος ξεκινά από μια σύντομη αλλά αναγκαία υπενθύμιση της πρόσφατης προϊστορίας του, αρχής γενομένης με την «πολιτειακή αλλαγή» και το νόθο δημοψήφισμα της χούντας το 1973. Έπειτα, ακολουθεί η εκ νέου θέση του ζητήματος, με ριζικά διαφορετικούς όρους, από την κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» που συγκροτήθηκε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας. Στη συνέχεια, εξετάζονται τα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν από την προκήρυξη του ως άνω δημοψηφίσματος και οι συνθήκες διεξαγωγής του. Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζεται η επιχειρηματολογία κάθε στρατοπέδου και η εμφάνιση των δύο πλευρών στην τηλεόραση, καθώς και ο ρόλος των πολιτικών δυνάμεων και της κοινωνικής κινητοποίησης. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τον σχολιασμό των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος και του τρόπου με τον οποίο αυτά έγιναν δεκτά, αλλά και με μια συνολική αποτίμηση της πορείας που οδήγησε στην κατάρρευση του βασιλικού θεσμού.

I. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ 1974

1. ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΕΠΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Ο τελευταίος βασιλιάς της Ελλάδας, Κωνσταντίνος Γλύξμπουργκ, είχε νομιμοποιήσει, ως γνωστόν, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, διορίζοντας κυβέρνηση καθ' υπόδειξη των

**Χαράλαμπος
Κουρουνδής**

Διδάκτορας Νομικής ΑΠΘ,
Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ,
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

συνταγματάρχων¹. Οκτώ μήνες αργότερα οργάνωσε κίνημα με στόχο να ανατρέψει τους συνταγματάρχες αλλά η απόπειρά του στέφθηκε από παταγώδη αποτυχία και αναγκάστηκε να διαφύγει στο εξωτερικό². Οι συνταγματάρχες δεν κλιμάκωσαν σε εκείνη τη φάση τη σύγκρουση με τον Κωνσταντίνο. Έτσι, το «Σύνταγμα» του 1968 που κατήρτισαν καθιέρωνε ως πολίτευμα τη «Βασιλευόμενη Δημοκρατία»³. Ως ασκών χρέη αντιβασιλιά εμφανιζόταν ως τις 21 Μαρτίου 1972 ο αντιστράτηγος Γεώργιος Ζωιτάκης και έπειτα ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και πρωθυπουργός⁴.

Το καθεστώς κατάργησε τον βασιλικό θεσμό την 1η Ιουνίου 1973 με Συντακτική Πράξη (ΣΠ) του Υπουργικού Συμβουλίου⁵. Το πρώτο άρθρο της εν λόγω ΣΠ αποφάσιζε την εγκαθίδρυση πολιτεύματος «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας» και διόριζε τον Γ. Παπαδόπουλο ως προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Με το δεύτερο άρθρο, το Υπουργικό Συμβούλιο αναλάμβανε την υποχρέωση να υποβάλει στον λαό προς έγκριση ένα «Σχέδιο Συντάγματος» που τροποποιούσε το κείμενο του 1968 ώστε να προσαρμοστεί στους θεσμούς της «Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας». Το σχετικό δημοψήφισμα διενεργήθηκε στις 29 Ιουλίου 1973 και σύμφωνα με τα αποτελέσματα που ανακοίνωσε το καθεστώς, το 72,2% ψήφισε υπέρ της «Προεδρικής Δημοκρατίας», ενώ το ποσοστό της αποχής ανήλθε στο 25,35%⁶. Παρότι οι συνθήκες ήταν ελαφρώς βελτιωμένες σε σχέση με εκείνες του δημοψηφίσματος του 1968⁷, η κινή-

¹ Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, γ' εκδ., 1995, σελ. 277, «διορίζοντας μια κυβέρνηση που η σύνθεσή της του είχε ουσιαστικά επιβληθεί από τους πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος, προεδρεύοντας λίγες μέρες αργότερα στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο, τέλος, και κυρίως, υπογράφοντας δεκάδες αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα που του υποβάλλονταν, ο Κωνσταντίνος Β' επικύρωσε την κατάργηση της δημοκρατίας». Όπως σημείωσε επιγραμματικά ο Φ. Βεγλερής, *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού. Το συνταγματικό χρονικό της δικτατορίας*, 1975, σελ. 19, υποσ. 4, η βοήθεια την οποία προσέφερε ο Κωνσταντίνος στη δικτατορία υπήρξε ανεκτίμητη, στο δε πρώτο στάδιο της «ήταν ασφαλώς αποφασιστική».

² Για το ιστορικό του βασιλικού «κινήματος» βλ. Σ. Γρηγοριάδη, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Ρολaris-Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 8/2011, σελ. 183-239.

³ Βλ. Ν. Παπαχρήστου, *Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης*, 2001, σελ. 93-125. Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι το «Σύνταγμα» του 1968 ήταν πολύ λιγότερο βασιλικό σε σχέση με το σχέδιο της επιτροπής Μπρέλια που είχε συνταχθεί πριν το κίνημα του Κωνσταντίνου και καθιέρωνε έναν ορλεανικού τύπου κοινοβουλευτισμό· βλ. συνοπτικά αντί άλλων G. Kaminis, *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, L.G.D.J. 1993, σελ. 71-74.

⁴ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 38-50.

⁵ ΦΕΚ Α' 118/01.06.1973. Το κείμενο της εν λόγω Συντακτικής Πράξης έχει αναδημοσιευθεί σε: Α. Παντελής/Σ. Κουτσουμπίνης/Τ. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Β', 1993, σελ. 907-908.

⁶ Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Σ. Βλαχόπουλου, «Συνταγματικός» λόγος και πράξη της απριλιανής δικτατορίας: Τα συνταγματικά κείμενα της δικτατορίας (1968, 1973) και η εφαρμογή τους στην πράξη», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ευ. Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας: 20ός αιώνας*, 2018, σελ. 293, «[τ]ο δημοψήφισμα του 1973 αφορούσε την κατάργηση της βασιλείας και ασφαλώς δεν θα βοηθούσε την εικόνα της δικτατορίας η ξαφνική και μαζική «εξαφάνιση» όλων σχεδόν των οπαδών της βασιλείας στην Ελλάδα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αφαιρεί από το δημοψήφισμα κάθε, έστω και υποτυπώδη, επίφαση γνησιότητας».

⁷ Όπως έχει επισημάνει ο Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, ό.π., σελ. 292-293, στην Αθήνα είχε διατηρηθεί σε ισχύ η κατάσταση πολιορκίας και είχε απαγορευθεί κάθε εκδήλωση σε δημόσιο χώρο υπέρ του «Όχι», με αποτέλεσμα επιχειρήματα εναντίον του κυβερνητικού σχεδίου να εμφανισθούν μόνο στις στήλες ορισμένων οργάνων του καθημερινού Τύπου.

τοποίηση του κρατικού μηχανισμού ήταν απολύτως μονόπλευρη υπέρ του «Ναι»⁸, καθιστώντας και το δημοψήφισμα του 1973 ένα διαβλητό και νόθο «ψευδο-δημοψήφισμα»⁹. Δεν ισχύει, συνεπώς, ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος «είχε αντιπροσωπευτικό αποτέλεσμα» και ήταν «ψήφος κατά του βασιλιά, εναντίον δηλαδή των μηχανισμών που είχαν οδηγήσει στη στρατιωτική δικτατορία και ψήφος υπέρ της άρσης του στρατιωτικού νόμου»¹⁰. Τούτο αποδεικνύεται, επίσης, από το γεγονός ότι όλες οι αντιδικτατορικές πολιτικές δυνάμεις και οργανώσεις, η μεγάλη πλειονότητα των οποίων ήταν αντιμοναρχική, τάχθηκαν υπέρ του «Όχι» ή της αποχής¹¹. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτειακή αλλαγή νομιμοποιήθηκε από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος αποφάνθηκε ότι «η από 1ης Ιουνίου 1973 συντακτική πράξις, η εκδοθείσα επί τη καταργήσει της Βασιλείας και εκπτώσει του Βασιλέως και των διαδόχων αυτού, προς εγκαθίδρυσιν Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, συνιστώσα επανάστασιν, ως στρεφόμενη κατά του ανωτάτου εν τη πολιτική ιεραρχία θεσμού, είναι ισχυρά, καθ' ό απορρέουσα εκ της εκτάκτου εξουσίας της εκδούσης και φερούσης την ευθύνη αυτής, λυθείσης δε αυτομάτως πάσης εκ της προηγουμένης ισχύος του Συντάγματος του 1968 δεσμεύσεως, Κυβερνήσεως, προς αντιμετώπισιν της εκ της ως άνω επαναστατικής πράξεως προκυψάσης και της εν τη μνησθείση συντακτική πράξει επικαλουμένης ανάγκης εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτική ομαλότητα»¹².

Το «Σύνταγμα» του 1973 άνοιγε τον δρόμο προς μια ελεγχόμενη «φιλελευθεροποίηση» του καθεστώτος¹³. Ο σχεδιασμός δρομολογήθηκε μετά το δημοψήφισμα, όταν και σχηματίσθηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον πρώην υπουργό και βουλευτή Σπύρο Μαρκεζίνη. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου απέδειξε ότι τα όρια αντοχής του καθεστώτος ήταν πολύ περιορισμένα, καθώς όταν το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα και οι λαϊκές μάζες κινητοποιήθηκαν ενάντια στο «πείραμα Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη» η χούντα απάντησε με τα τανκς¹⁴. Τούτη η εξέλιξη όμως δεν σημαίνει ότι η προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» ήταν εξαρχής πλήρως απομονωμένη και καταδικασμένη σε αποτυχία¹⁵. Αντιθέτως, είναι πολύ πιο γόνιμο να σκεφθούμε την πολιτειακή αλλαγή του 1973

⁸ Βλ. Α. Μάνεση, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε: Γ. Αθανασάτου/Α. Ρήγος/Σ. Σεφεριάδης (εισαγ.-επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, β' εκδ., 1999, σελ. 44.

⁹ Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας» στο Σύνταγμα. Συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας*, 2014, σελ. 242-244.

¹⁰ Όπως υποστήριξε ο Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, 1985, σελ. 292.

¹¹ Βλ. Δ. Χατζησωκράτη, *Πολυτεχνείο '73. Αναστοχασμός μιας πραγματικότητας*, 2004, σελ. 38-47.

¹² ΑΠ ΟΛ. 753/1973, ΝοΒ 10/1973, σελ. 1355 και γενικά σελ. 1355-1359. Βλ. τον καυστικό σχολιασμό της απόφασης από τους Γ. Δρόσο, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, 1996, σελ. 292-296, και Φ. Βεγλερή, *Υπόμνημα*, ό.π., σελ. 52-53, υποσ. 42.

¹³ Για το «Σύνταγμα» του 1973 βλ. Χ. Κουρουνδή, *Η «βαθεία τομή» του 1963 και το «Σύνταγμα» του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο*, ΕφημΔΔ 1/2013, σελ. 148-156.

¹⁴ Για τη συμβολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στην κατάρρευση του θεσμικού οικοδομήματος της δικτατορίας βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος», σε: Γ. Αθανασάτου/Α. Ρήγος/Σ. Σεφεριάδης, *Η δικτατορία 1967-1974*, ό.π., σελ. 57-58. Η σκοπιά της ριζοσπαστικής πτέρυγας του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος που πρωταγωνίστησε στην εξέγερση αναλύεται σε Σ. Λυγερού, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα Πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τ. Β', 1978, σελ. 48-121.

¹⁵ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την*

ως μια στιγμή ενδεχομενικότητας, κατά την οποία η δικτατορία επιχείρησε έναν ανασχεδιασμό της εξουσίας της, προκαλώντας αντιδράσεις που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο επόμενο διάστημα¹⁶. Πραγματικά, η κατάργηση της μοναρχίας δεν άνοιξε τον δρόμο για την παντοδυναμία του Γ. Παπαδόπουλου ως «Προέδρου της Δημοκρατίας» στο πλαίσιο ενός ελεγχόμενου κοινοβουλευτισμού, όπως επιδίωκαν οι συνταγματάρχες. Αντίθετα, εκείνη η εξέλιξη ακολουθήθηκε από το πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου 1973, οι επικεφαλής του οποίου ανέστειλαν την εφαρμογή βασικών διατάξεων του «Συντάγματος» του 1973, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» να κληρονομήσει μια θεσμική ρευστότητα, βασική πτυχή της οποίας ήταν το πολιτειακό ζήτημα.

2. Η ΕΚΚΡΕΜΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας», που συγκροτήθηκε μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, αντιμετώπισε εκ νέου το πολιτειακό ζήτημα. Η «Καταστατική» Συντακτική Πράξη της 1ης Αυγούστου 1974 κατήργησε το δικτατορικό «Σύνταγμα» και κάθε «συνταγματικού περιεχομένου» πράξη της επταετίας και επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952¹⁷. Από αυτή την επαναφορά εξαιρούνταν ρητά οι διατάξεις του Συντάγματος του 1952 που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος (αρ. 1 της ΣΠ) και προβλεπόταν ότι «[μ]έχρι του οριστικού καθορισμού της μορφής του Πολιτεύματος δια της ελευθέρως εκφράσεως της βουλήσεως του Ελληνικού Λαού τα καθήκοντα του Ανωτάτου Άρχοντος ασκούνται υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας» (αρ. 2 της ΣΠ). Με αυτό τον τρόπο, η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» διακήρυξε εμμέσως πλην σαφώς ότι δεν θεωρούσε νομιμοποιημένη την πολιτειακή αλλαγή του προηγούμενου έτους, η οποία είχε συντελεσθεί με πρωτοβουλία της δικτατορίας, και άνοιγε τον δρόμο για τη διενέργεια νέου, γνήσιου τούτη τη φορά, δημοψηφίσματος.

Κατόπιν, στις 4 Οκτωβρίου εκδόθηκε η ΣΠ που προκήρυσσε εκλογές για τις 17 Νοεμβρίου 1974 και η οποία προέβλεπε ότι για τη μορφή του πολιτεύματος θα αποφάσιζε ο λαός μετά τις εκλογές με δημοψήφισμα¹⁸. Ειδικότερα, το άρθρο 1 παρ. 1 της εν λόγω ΣΠ όριζε ότι «[ε]ντός 15 το βραδύτερον ημερών από της διενεργείας εκλογών Εθνικής Αντιπροσωπείας, η εξ αυτής προερχομένη Κυβέρνησις υποχρεούται όπως προκηρύξη δημοψήφισμα προς καθορισμόν της μορφής του πολιτεύματος της Χώρας, δια της αμέσου και ελευθέρως εκφράσεως της Βουλήσεως του Ελληνικού Λαού. Το δημοψήφισμα θα διεξαχθεί το βραδύτερον εντός 30 ημερών από της ημέρας της προκηρύξεως αυτού». Επιπλέον, το δεύτερο άρθρο της ΣΠ προέβλεπε σε περίπτωση επικράτησης της αβασίλευτης δημοκρατίας την εκλογή προσωρινού ΠτΔ από τη Βουλή (παρ. 2), ενώ για την περίπτωση

κατάρρευση της δικτατορίας, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.10.2024), με κριτική αναφορά στις σχετικές προσεγγίσεις του Γιώργου Καμίνη και του Νίκου Πουλιαντζά.

¹⁶ Βλ. Ε. Κούκη, *Ακόμα δεν ξέρω τι έκανες εκείνο το καλοκαίρι. Η αμήχανη στάση της ελληνικής βιβλιογραφίας απέναντι στην πολιτειακή αλλαγή του 1973*, Αρχαιοτάξιο 25/2024, σελ. 50-51 και γενικότερα σελ. 43-51.

¹⁷ Βλ. την εν λόγω Συντακτική Πράξη σε ΦΕΚ Α' 213/01.08.1974. Για το συντακτικό έργο της μεταβατικής περιόδου βλ. Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά. Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975*, 2018, σελ. 178-185.

¹⁸ Βλ. την εν λόγω ΣΠ σε ΦΕΚ Α' 282/04.10.1974.

επικράτησης της βασιλευομένης δημοκρατίας όριζε ότι «ο Βασιλεύς αναλαμβάνει αυτοδικαίως την άσκηση των εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 αρμοδιοτήτων αυτού, μέχρι της επιψηφίσεως του νέου Συντάγματος» και έπειτα τις αρμοδιότητες που θα καθιέρωνε το νέο Σύνταγμα (παρ. 3)¹⁹.

Από θεσμική σκοπιά, ο σχεδιασμός τον οποίο χάρασε η εν λόγω ΣΠ και η ίδια η διενέργεια του δημοψηφίσματος για τη μορφή του πολιτεύματος τελούσαν υπό την αίρεση της έγκρισής τους μέσω των εκλογών. Και τούτο διότι το αντίθετο θα σήμαινε πως μια de facto κυβέρνηση χωρίς άμεση λαϊκή νομιμοποίηση, όπως ήταν η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας», θα μπορούσε να θέτει περιορισμούς και να δεσμεύει τη συντακτική θέληση της Βουλής που θα αναδεικνυόταν από τις εκλογές²⁰. Κατά συνέπεια, οι προβλέψεις της ΣΠ δεν θα δέσμευαν μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία που θα είχε εξαγγείλει μια διαφορετική διαδικασία επίλυσης του πολιτειακού ζητήματος, π.χ. μέσω απόφασης της ίδιας της Βουλής²¹. Από την άλλη πλευρά, οι περιορισμοί θα δέσμευαν τις πολιτικές δυνάμεις που τις είχαν θέσει ή αποδεχθεί εάν κέρδιζαν τις εκλογές, εφόσον θα είχαν πλέον νομιμοποιηθεί από τη λαϊκή βούληση. Τούτο ακριβώς συνέβη με την επικράτηση της ΝΔ του Κωνσταντίνου Καραμανλή στις εκλογές με 54,37%, καθώς αυτό το αποτέλεσμα νομιμοποίησε τον σχεδιασμό της ΣΠ και άνοιξε τον δρόμο για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος.

II. Η ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1974

1. Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ

Το δημοψήφισμα προκηρύχθηκε την Παρασκευή 22 Νοεμβρίου με το π.δ. 804/1974²². Το εν λόγω προεδρικό διάταγμα όριζε στο μόνο άρθρο του ότι στις 8 Δεκεμβρίου θα διεξαγόταν δημοψήφισμα «δι ου ο Ελληνικός λαός θα αποφανθή διά της άμεσου και ελευθέρας εκφράσεως της βουλήσεως αυτού, περί της μορφής του Δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας, ήτοι της “Βασιλευομένης Δημοκρατίας” ή της “Αβασιλεύτου Δημοκρατίας”». Σχέδιο του συγκεκριμένου π.δ. είχε προηγουμένως σταλεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας προς επεξεργασία αλλά εκείνο απέσχε από την επεξεργασία του. Ειδικότερα, το Α' τμήμα του ΣτΕ, σε πενταμελή σύνθεση και με εισηγητή τον πάρεδρο Τ. Κούνδουρο²³, δέχθηκε ομόφωνα την εισήγηση του τελευταίου ότι το σχέδιο που απεστάλη προς

¹⁹ Όπως επισήμανε ο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Β', β' εκδ., 1993, σελ. 123, το άρθρο 2 καθιστούσε σαφές ότι η κρίση του λαού για τη μορφή του πολιτεύματος κατά το άρθρο 1 θα αφορούσε μόνο την επιλογή μεταξύ βασιλευομένης και αβασιλεύτου δημοκρατίας.

²⁰ Βλ. Φ. Βεγλερή, *Η Βουλή χωρίς κηδεμόνες*, Βήμα 03.11.1974· και Α. Φλώρου, *Εκλογαί, Σύνταγμα και Δημοψήφισμα*, Βήμα 30.10.1974.

²¹ Όπως υπογράμμισε ο Α. Μάνεσης, *Η Βουλή της 17 Νοεμβρίου 1974 και η νομική της φύση*, Βήμα 03.11.1974· και «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974» σε: *Idem, Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979*, τ. Ι', 1980, σελ. 591, «μία Βουλή που η πλειοψηφία της θα έχει προεκλογικά διακηρύξει τον πλήρη συντακτικό της χαρακτήρα και θα έχει λάβει σαφή θέση πάνω στο εκκρεμές πολιτειακό θέμα, θα μπορεί έγκυρα –ακριβώς επειδή τεκμαίρεται η ύπαρξη σχετικής λαϊκής εντολής– να αγνοήσει τους περιορισμούς της Σ.Π., να ορίσει διαφορετική διαδικασία για την επίλυσή του και ακόμη να το λύσει αυτή η ίδια».

²² Βλ. ΦΕΚ Α' 353/22.11.1974.

²³ Η σύνθεση αποτελούνταν από τον πρόεδρο του τμήματος Ν. Μπουρόπουλο, τους συμβούλους Αν. Ταβουλάρη και Γ. Κοντογιάννη και τους παρέδρους Τ. Κούνδουρο και Ν. Παπαδημητρίου.

επεξεργασία «περιοριζόμενον εις τον καθορισμόν της ημερομηνίας μόνον διενεργείας του δημοψηφίσματος δεν φέρει κανονιστικόν χαρακτήρα και συνωδά τοις άρθροις 83 του Συντάγματος και 15 του νδ 170/1973 “Περί του Συμβουλίου της Επικρατείας” (ΦΕΚ 229) δεν υπόκειται εις την επεξεργασίαν του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίον δέον όπως απόσχη αυτής»²⁴.

Η εν λόγω γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας θέτει το ζήτημα της νομικής φύσης του π.δ. που προκήρυξε το δημοψήφισμα. Ο Πέτρος Παραράς ερμήνευσε την κρίση του ΣτΕ ως αποδίδουσα στην προκήρυξη δημοψηφίσματος τον χαρακτήρα ατομικής και όχι κανονιστικής πράξης και το αντιδιέστειλε με τη μη αποστολή προς επεξεργασία στο ΣτΕ σχεδίου του π.δ. (615/1974) περί διενεργείας των βουλευτικών εκλογών²⁵. Σύμφωνα με τον Παραρά, «άπαντα τα ως άνω διατάγματα²⁶ έχουν εντόνως κανονιστικόν χαρακτήρα και είναι πράξεις κυβερνητικά» που δεν υπάγονται σε κατασταλακτικό έλεγχο νομιμότητας, οπότε η διενέργεια προληπτικού ελέγχου «ουδεμίαν πρακτικήν χρησιμότητα και νομικήν αξίαν δύναται να έχη, διό και η Διοίκησης δέον όπως μη αποστέλλη σχέδια τοιούτων διαταγμάτων προς επεξεργασίαν εις το ΣτΕ»²⁷. Ωστόσο, η αποχή του ΣτΕ από την επεξεργασία του συγκεκριμένου π.δ. δεν οφειλόταν σε προσδιορισμό της φύσης του ως ατομικής διοικητικής πράξης αλλά στο γεγονός ότι δεν είχε έννομες συνέπειες, αφού περιοριζόταν αποκλειστικά στον καθορισμό της ημερομηνίας διενέργειας του δημοψηφίσματος. Αυτό, μάλλον, εννοούσε το ΣτΕ όταν ανέφερε ότι το π.δ. 804/1974 «δεν φέρει κανονιστικόν χαρακτήρα», δεδομένου ότι το εν λόγω π.δ. δεν ενσωμάτωνε κάποια ατομική ρύθμιση ούτε και απευθυνόταν σε ατομικώς οριζόμενο πρόσωπο ώστε να θεωρηθεί ατομική πράξη²⁸. Το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο αντιμετώπισε, δηλαδή, το π.δ. ως μία οιονεί πράξη εκτέλεσης, που δεν χρειάζεται να καταταχθεί στις ατομικές ή τις κανονιστικές πράξεις αφού, εν τέλει, δεν εισάγει ρύθμιση ή κανόνα δικαίου στην έννομη τάξη. Σε αυτό το πλαίσιο, η μεταγενέστερα διατυπωθείσα στη θεωρία θέση ότι το π.δ. για την προκήρυξη δημοψηφίσματος ανήκει στις ρυθμιστικές αρμοδιότητες του ΠτΔ και, συνεπώς, δεν είναι δυνατό να καταταχθεί ούτε στα ατομικά ούτε στα κανονιστικά διατάγματα²⁹, ώστε να ενεργοποιηθεί ο προληπτικός έλεγχος του ΣτΕ, φαίνεται ορθή. Η ίδια η νομολογία, πάντως, δέχεται πλέον ότι το προεδρικό διάταγμα με το οποίο προκηρύσσεται δημοψήφισμα αποτελεί κυβερνητική πράξη, αναγόμενη στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας³⁰. Ως τέτοια είναι

²⁴ ΣτΕ ΠΕ 725/22.11.1974. Ευχαριστώ τον σύμβουλο της Επικρατείας Παναγιώτη Τσοούκα και τους υπαλλήλους του αρχείου του Συμβουλίου της Επικρατείας για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μου για χορήγηση αντιγράφου του συγκεκριμένου πρακτικού.

²⁵ Βλ. Π. Παραρά, *Το χρονικόν επανόδου εις την Δημοκρατίαν*, ΤοΣ 1/1975, σελ. 59, υποσ. 23.

²⁶ Εννοεί, πέραν του π.δ. για την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, τα π.δ. για τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών, τη χορήγηση αμνηστίας, την άρση ισχύος του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας και την προκήρυξη των δημοτικών και κοινοτικών εκλογών.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Για τις ατομικές διοικητικές πράξεις βλ. Ευ. Πρεβεδούρου, *Έννοια και διακρίσεις της διοικητικής πράξης*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 27.10.2024).

²⁹ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, νέα έκδ., 2021, σελ. 568-569. Ως ρυθμιστική θεωρεί την αρμοδιότητα και ο Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, στ' εκδ., 2021, σελ. 423-424. Contra ο Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2018, σελ. 336, που την εντάσσει στις νομοθετικές αρμοδιότητες του ΠτΔ.

³⁰ ΣτΕ Ολ. 2787/2015. Στην εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο απέρριψε αίτηση ακυρώσεως κατά του π.δ. που είχε προκηρύξει το δημοψήφισμα το 2015 ως απαράδεκτη, με το σκεπτικό ότι «το προσβαλλόμενο διάταγμα, εκδοθέν βάσει του άρθρου 44 παρ. 2 του Συντάγματος, όπως και η προσβαλλόμενη πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, αφορούν

ανεπίδεκτη προσβολής με αίτηση ακύρωσης και, αντίστοιχα, θεωρείται εύλογο να μην υπόκειται στον προληπτικό έλεγχο νομιμότητας³¹. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, φαίνεται ότι ίσως υπήρχε και κάποιος φόβος από την πλευρά της κυβέρνησης αναφορικά με την κρίση του Δικαστηρίου, διότι ο υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ Παναγιώτης Λαμπριάς δήλωσε πως εάν το ΣτΕ έκρινε ως αντισυνταγματικό το δημοψήφισμα, η κυβέρνηση θα προχωρούσε στη διεξαγωγή του εκδίδοντας Συντακτική Πράξη³².

Το δημοψήφισμα, με βάση την προκήρυξή του, ήταν αποφασιστικό, συντακτικό και, ειδικότερα, «πολιτειακό»³³. Είχε όμως ταυτόχρονα και προσωπικό χαρακτήρα. Το άρθρο 2 παρ. 3 της ΣΠ της 4 Οκτωβρίου 1974, η οποία νομιμοποιήθηκε από το εκλογικό αποτέλεσμα, όπως προαναφέρθηκε, όριζε ρητά ότι σε περίπτωση επικράτησης της βασιλευσμένης δημοκρατίας «ο Βασιλεύς» θα αναλάμβανε αυτοδικαίως τα καθήκοντά του. Κατά συνέπεια, δεν άφηνε καμία αμφιβολία ότι σε περίπτωση επικράτησης της βασιλευσμένης δημοκρατίας, Ανώτατος Άρχοντας θα γινόταν ο Κωνσταντίνος Γλύξμπουργκ. Σε αυτό το πλαίσιο, το δίλημμα του δημοψηφίσματος αφορούσε την επιλογή ανάμεσα στην αβασίλευτη δημοκρατία και τη βασιλευσμένη δημοκρατία με βασιλιά τον Κωνσταντίνο. Με άλλα λόγια, η υπερψήφιση της βασιλευσμένης δημοκρατίας αποτελούσε ταυτόχρονα και επιλογή δυναστείας (των Γλύξμπουργκ) και προσώπου (του Κωνσταντίνου). Τούτο, εξάλλου, προκύπτει και από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος εκφώνησε δύο από τις τρεις ομιλίες υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας στην τηλεόραση ακριβώς ως «βασιλεύς υπό αίρεσιν»³⁴.

Με την προκήρυξη του δημοψηφίσματος για τις 8 Δεκεμβρίου, πάντως, το π.δ. μείωσε τον χρόνο διαβούλευσης κατά ένα τρίτο σε σχέση με τις δυνατότητες που παρείχε η ΣΠ της 4ης Οκτωβρίου, αφήνοντας στις δύο πλευρές δεκαπέντε ημέρες για τη διατύπωση των απόψεών τους³⁵. Οι λεπτομέρειες διεξαγωγής του δημοψηφίσματος συζητήθηκαν σε συνάντηση του Π. Λαμπριά με εκπροσώπους των δύο πλευρών, όπου το στρατόπεδο της αβασίλευτης δημοκρατίας εκπροσωπήθηκε από τον υφυπουργό του αστικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γεώργιο Κουμάντο, ενώ εκείνο της βασιλευσμένης από τον Σοφοκλή Τζανετή και την τέως διευθύντρια του Γραφείου Τύπου των Ανακτόρων Δώρα Βουρλούμη³⁶. Νέα σύσκεψη πραγματοποιήθηκε στις 27 Νοεμβρίου, όπου συμμετείχαν, εκτός από τους προαναφερθέντες, οι Κώστας Σημίτης (ΠΑΣΟΚ), Γρηγόρης Γιάν-

την προκήρυξη δημοψηφίσματος και συνιστούν, ως εκ τούτου, κυβερνητικές πράξεις αναγόμενες στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας κατά την έννοια του άρθρου 45 παρ. 5 του π.δ. 18/1989. Επομένως, οι πράξεις αυτές δεν υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας και, συνεπώς, η κρινόμενη αίτηση πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτη» (σκ. 7). Το Συμβούλιο της Επικρατείας, επομένως, ενέταξε και την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, που ήχθη ενώπιόν του για πρώτη φορά υπό το καθεστώς ισχύος του Συντάγματος του 1975, στις κυβερνητικές πράξεις και, ως εκ τούτου, ακολούθησε την πάγια επ' αυτών νομολογία του.

³¹ Βλ. Β. Χρήστου, «Άρθρο 44», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιστ. διευθ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 925-926.

³² Βλ. Βήμα 26.11.1974.

³³ Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Θεσμοί «άμεσης δημοκρατίας»*, ό.π., σελ. 255.

³⁴ Ο χαρακτηρισμός ανήκει σε κυβερνητική πηγή, η οποία απαντώντας σε ερώτηση εάν ο Κωνσταντίνος ήταν υποχρεωμένος να ζητήσει την έγκριση της κυβέρνησης για να δώσει συνέντευξη Τύπου απάντησε ότι ήταν «βασιλεύς υπό αίρεσιν», οπότε μπορούσε να το κάνει χωρίς να έχει ευθύνη η κυβέρνηση· βλ. Καθημερινή 24.11.1974.

³⁵ Βλ. την κριτική του Φ. Βεγλερή, *Ο Κωνσταντίνος προ των πυλών*, Βήμα 23.11.1974, για ελάχιστο χρόνο ενημέρωσης των πολιτών.

³⁶ Βλ. Βήμα 26.11.1974.

ναρος (ΚΚΕ εσ-ΕΔΑ) και Βασίλης Εφραιμίδης (ΚΚΕ) από την πλευρά της αβασίλευτης δημοκρατίας και ο αντιστράτηγος εν αποστρατεία Γεώργιος Κουρούκλης από την πλευρά των βασιλοφρόνων³⁷. Στη σύσκεψη αποφασίσθηκε να δοθούν τέσσερα δεκάλεπτα τηλεοπτικού χρόνου σε κάθε παράταξη, εκ των οποίων για τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας θα δίνονταν δύο στην ΕΚ-ΝΔ, ένα στο ΠΑΣΟΚ και ένα στην Ενωμένη Αριστερά.

Οι όροι διεξαγωγής του δημοψηφίσματος ορίσθηκαν με το π.δ. 805/26.11.1974 «Περί ρυθμίσεως λεπτομερειών εν σχέσει προς την εφαρμογήν της εκλογικής νομοθεσίας κατά την διεξαγωγήν του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974»³⁸. Το άρθρο 1 του εν λόγω π.δ. όριζε ως υποχρεωτική τη συμμετοχή των πολιτών στο δημοψήφισμα και προέβλεπε ότι η απόφαση θα λαμβανόταν κατά πλειοψηφία χωρίς να θέτει όριο συμμετοχής ως προϋπόθεση εγκυρότητας του αποτελέσματος. Το άρθρο 6 του π.δ. ρύθμιζε τη συγκρότηση επιτροπών υπέρ της μίας ή της άλλης μορφής του πολιτεύματος, η κάθε μία από τις οποίες θα έπρεπε να είχε ιδρυθεί με υπογραφές τουλάχιστον εκατό πολιτών. Το άρθρο 8 όριζε ότι θα υπήρχαν δύο ψηφοδέλτια, από τα οποία το ένα θα ανέγραφε «δια κεφαλαίων γραμμάτων καφέ αποχρώσεως τας λέξεις «ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» και το άλλο θα ανέγραφε «δια κεφαλαίων γραμμάτων πρασίνης αποχρώσεως τας λέξεις «ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ». Η επιλογή των χρωματισμένων ψηφοδελτίων επικρίθηκε και από τις δύο πλευρές³⁹, καμία από τις οποίες όμως δεν ήγειρε ζήτημα εγκυρότητας της διαδικασίας ούτε πριν ούτε μετά τη διενέργεια του δημοψηφίσματος.

2. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, τα κόμματα του Κέντρου και της Αριστεράς είχαν καλέσει επανειλημμένα τον Κ. Καραμανλή να τοποθετηθεί αναφορικά με τη στάση του που θα τηρούσε στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό, εκείνος όμως είχε αρνηθεί επίμονα⁴⁰. Έτσι, τις πρώτες ημέρες μετά τις εκλογές, υπήρξε έντονο παρασκήνιο αναφορικά με τις διεργασίες στον χώρο της ΝΔ και δημοσιεύθηκαν φήμες που ανέφεραν ότι εξήντα φιλομοναρχικοί βουλευτές του κόμματος πίεζαν τον Κ. Καραμανλή να μην τηρήσει στάση ουδετερότητας⁴¹. Ο πρωθυπουργός όμως, μετά από συνάντησή του με τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γεώργιο Μαύρο, επανέλαβε ότι ο λαός έπρεπε να αποφασίσει ανεπηρέαστος από κόμματα⁴².

Η στάση της ΝΔ δημοσιοποιήθηκε επίσημα από τον Κ. Καραμανλή σε ομιλία του στην Κοινο-

³⁷ Βλ. Καθημερινή 28.11.1974.

³⁸ Βλ. ΦΕΚ Α' 354.

³⁹ Ο βουλευτής της Ενωμένης Αριστεράς και υποστηρικτής της αβασίλευτης δημοκρατίας Ηλίας Ηλιού υποστήριξε ότι η διχρωμία των ψηφοδελτίων δεν εξασφάλιζε τη μυστικότητα της ψηφοφορίας· βλ. Καθημερινή 24.11.1974. Για τους βασιλόφρονες, η επιλογή του χρώματος δεν ήταν αντικειμενική, διότι το πράσινο είναι το χρώμα της ελπίδας ενώ το καφέ δηλώνει τελμάτωση· βλ. Ακρόπολις 06.12.1974.

⁴⁰ Όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Κ. Καραμανλής στην κεντρική προεκλογική ομιλία του στην Αθήνα στις 15 Νοεμβρίου 1974, «σας καλούμε: να εκλέξετε μεθαύριο την Κυβέρνηση που εμπιστεύεσθε. Και μετά τρεις εβδομάδες, ελεύθεροι και ανεπηρέαστοι από κομματικές δεσμεύσεις, να αποφασίσετε και για την μορφή του πολιτεύματος που προτιμάτε»· βλ. Κ. Σβολόπουλο (γεν. επιμ.), Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τ. 8, 1994, σελ. 217.

⁴¹ Βλ. Βήμα 23.11.1974.

⁴² Βλ. Καθημερινή 23.11.1974.

βουλευτική Ομάδα του κόμματος στις 23 Νοεμβρίου. Ο πρωθυπουργός τόνισε ότι «ο καθένας μας σαν άτομον θα ψηφίση στο Δημοψήφισμα και σύμφωνα με την συνείδησίν του. Αλλά δεν θα είναι πρόπον να εμφανίζεται δημοσία υπό την ιδιότητά του ως βουλευτού προπαγανδίζων υπέρ της μιας ή επικρίνων άλλην μορφήν πολιτεύματος. Γιατί μία μεγάλη παράταξη ως η ιδική μας είναι φυσικόν να περιλαμβάνη οπαδούς και των δύο μορφών του πολιτεύματος. Διά τούτο δεν θέτω –όπως ανακριβώς εγράφη εις τας εφημερίδας– θέμα κομματικής πειθαρχίας, εφ’ όσον ο καθείς μας είναι ελεύθερος να ψηφίση όπως θέλει. Θέτω, όμως, ζήτημα τάξεως και συνεπείας: Οι βουλευταί της “Νέας Δημοκρατίας” οφείλουν να εξυψώσουν και να σεβαστούν την θέσιν την οποίαν διεκήρυξεν η “Νέα Δημοκρατία” και δια την οποίαν εψηφίσθημεν από τον λαόν»⁴³. Η στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή έχει αποδοθεί σε θεσμικούς, προσωπικούς και κομματικούς λόγους, καθώς ο αρχηγός της ΝΔ δεν ήθελε να οξύνει το πολιτικό κλίμα, είχε συγκρουσθεί με το Στέμμα το 1963 και, σε κάθε περίπτωση, δεν ήθελε να διακινδυνεύσει τη συνοχή της παράταξής του⁴⁴. Στην πραγματικότητα, όπως προκύπτει δια της εις άτοπον απαγωγής, η συγκεκριμένη απόφαση του Κ. Καραμανλή είχε χαρακτηριστικά μονόδρομου: εάν στήριζε την αβασίλευτη δημοκρατία θα διακινδύνευε μια ανοικτή ρήξη με τη βάση της παράταξής του, ενώ εάν στήριζε τη βασιλευσμένη θα διακινδύνευε μια οδυνηρή ήττα (ή, στην καλύτερη περίπτωση, μια «πύρρειο νίκη») τρεις μόλις εβδομάδες μετά τον εκλογικό του θρίαμβο. Εξάλλου, ο Κ. Καραμανλής δεν ήταν ιδεολογικά μοναρχικός παρότι κατά την προδικτατορική περίοδο είχε αποδεχθεί το Στέμμα⁴⁵. Ανεξαρτήτως προθέσεων, πάντως, η στάση του Κ. Καραμανλή επέβαλλε την αμερόληπτη, σε γενικές γραμμές, λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και συνέβαλλε στην οριστική και μη αμφισβητήσιμη επίλυση του πολιτειακού ζητήματος⁴⁶.

Η αυστηρή ουδετερότητα του Κ. Καραμανλή διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο μέχρι το δημοψήφισμα, το δε πολιτικό γραφείο του εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία χαρακτήριζε ως ανεπίτρεπτη κάθε χρήση του ονόματός του στην αντιπαράθεση για το πολιτειακό⁴⁷. Η στάση επίσημης ουδετερότητας τηρήθηκε γενικά από τους βουλευτές της ΝΔ, καθώς μόνο ο Σπύρος Θεοτόκης και ο Κωνσταντίνος Σερεπίσος⁴⁸ φέρεται να εκδηλώθηκαν υπέρ του βασιλικού θεσμού. Σε επίπεδο στελεχών, υπήρξαν γνωστές προσωπικότητες, όπως ο υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» Νικόλαος Λούρος⁴⁹ και ο πρώην υφυπουργός Εσωτερικών αρμόδιος για τη δημόσια τάξη και τα σώματα ασφαλείας (1954-1961) και διατελέσας βουλευτής της ΕΡΕ Ευάγγε-

⁴³ Βλ. Καθημερινή 24.11.1974.

⁴⁴ Βλ. Δ.-Γ. Πατσίκας, *Το πολιτειακό δημοψήφισμα του 1974: η οριστική κατάργηση του βασιλικού θεσμού*, Σύγχρονα Θέματα 150-152/2021, σελ. 133 επ.

⁴⁵ Βλ. τις σημειώσεις του Κ. Καραμανλή που παραθέτει ο Κ. Σβολόπουλος, *Γιατί ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε το δημοψήφισμα του '74*, Το Βήμα 24.11.2008.

⁴⁶ Βλ. Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, 2010, σελ. 500-501.

⁴⁷ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

⁴⁸ Βλ. Βήμα 05.12.1974. Ο Σερεπίσος διέψευσε τη σχετική είδηση σύμφωνα με την Καθημερινή 06.12.1974.

⁴⁹ Βλ. το άρθρο του Ν. Λούρου, *Σκέψεις γύρω από το πολιτειακό*, Βραδυνή 27.11.1974, ο οποίος τόνισε ότι ο Κωνσταντίνος «είναι ώριμος και έμπειρος και ακόμα ο κορυφαίος “αντιστασιακός της δικτατορίας”, που κανένας δεν μπορεί να αμφισβητήσει». Επίσης, η Ακρόπολις 08.12.1974 αναδημοσίευσε βασικά σημεία συνέντευξης του Ν. Λούρου στο BBC και σχετικό άρθρο του που τασσόταν υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας επικαλούμενος τον ρόλο του βασιλιά ως συμβόλου και υποστηρίζοντας πως υπήρξε «ο κυριότερος εχθρός» της δικτατορίας.

λος Καλαντζής⁵⁰, που έλαβαν θέση υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Δεν έλειψαν όμως και περιπτώσεις μελών της ΝΔ που συμμετείχαν σε επιτροπές υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας⁵¹.

Οι ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες που επρόσκειντο στη ΝΔ δεν έλαβαν ανοιχτά θέση υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς. Η «Βραδυνή», η οποία ήταν η πρώτη σε κυκλοφορία εφημερίδα σε πανελλαδικό επίπεδο⁵², τήρησε ουδέτερη στάση. Επικαλούμενη την ιδιαίτερη σχέση (του εκδότη) της με τον Κ. Καραμανλή, δημοσίευσε πρωτοσέλιδο άρθρο που υπερασπιζόταν τη στάση της με το επιχειρήμα ότι δεν ήθελε να δυσκολέψει τη θέση του πρωθυπουργού ή να θεωρηθεί ότι εκείνος τοποθετείται μέσω της εφημερίδας⁵³. Άλλες σημαντικές εφημερίδες του ίδιου χώρου, όμως, επέδειξαν μια κλίση υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Έτσι, η «Καθημερινή» εγκαινίασε στήλη στην οποία δημοσίευε κείμενα αναγνωστών υπέρ αμφότερων των πλευρών, κάλυψε όμως με πρωτοσέλιδα μόνο τις ομιλίες του Κωνσταντίνου⁵⁴, δημοσίευσε αποκλειστική συνέντευξή του δύο ημέρες πριν από το δημοψήφισμα⁵⁵ και τοποθετήθηκε εμμέσως υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας⁵⁶. Η «Ακρόπολις» εξέφρασε με μεγαλύτερη σαφήνεια αυτή την προτίμηση δημοσιεύοντας άρθρο που υποστήριζε ότι η δημοκρατική βάση του πολιτεύματος ήταν δεδομένη αλλά «*χρειάζεται ως κορυφήν της ένα λαμπερόν σύμβολον που θα ενώνη όλους τους Έλληνας*»⁵⁷. Γενικότερα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ανταποκριτή της Le Monde στην Αθήνα Μαρκ Μαρσώ, «*οι βασιλόφρονες διέθεταν την υποστήριξη μερίδας του τύπου, η οποία σε μόνη την περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά είχε κυκλοφορία 450.000 φύλλων –διπλάσια δηλαδή από εκείνη που είχαν οι εφημερίδες των αντιπάλων τους*»⁵⁸.

3. ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ο Κωνσταντίνος, αμέσως μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων των εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, έσπευσε να αποστείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον Κ. Καραμανλή⁵⁹. Η ουδέτερη στάση του πρωθυπουργού και της ΝΔ είχε ως αποτέλεσμα το μόνο κόμμα που τάχθηκε υπέρ

⁵⁰ Βλ. την καταγγελία που συνυπέγραψε ο Καλαντζής με τις «νομαρχιακές επιτροπές για την αποκατάσταση της βασιλευσμένης δημοκρατίας» των νομών Φθιώτιδος, Φωκίδος και Ευρυτανίας σε Ελεύθερος Κόσμος 06.12.1974.

⁵¹ Βλ. Βήμα 03.12.1974. Οι αντιβασιλικές επιτροπές που ίδρυσαν ή συμμετείχαν μέλη της ΝΔ συνενώθηκαν με την πανελλήνια επιτροπή αντιβασιλικού αγώνα και συγκρότησαν την ενιαία «Πανελλήνια Υπερκομματική Επιτροπή Αντιβασιλικού Αγώνα» (ΠΥΕΑΑ): βλ. Ριζοσπάστης 03.12.1974.

⁵² Βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο Εμμ. Χαιρετάκης, *Ελληνικός ημερήσιος πολιτικός τύπος και πολιτική επικοινωνία. Κυκλοφοριακές τάσεις και εκλογικά αποτελέσματα. Μια απόπειρα ερμηνευτικής συσχέτισης για την περίοδο 1952-1984*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής ΝΟΕ του ΕΚΠΑ, 1993, σελ. 97.

⁵³ Βλ. Βραδυνή 30.11.1974.

⁵⁴ Βλ. Καθημερινή 26.11.1974· *Ο Βασιλεύς απόψε στην τηλεόραση*, Καθημερινή 27.11.1974, «*Στο χθεσινό μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό, ο Βασιλεύς διεκήρυξε: Θα αναλώσω την ζωήν μου διά την προστασίαν της δημοκρατίας*».

⁵⁵ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά το ανυπόγραφο άρθρο *Κλίμα και θεσμοί*, Καθημερινή 07.12.1974.

⁵⁷ Βλ. Ακρόπολις 01.12.1974. Βλ. επίσης Ακρόπολις 03.12.1974, όπου η κινητοποίηση των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας χαρακτηρίζεται ως «*έξαλλη, θορυβώδης και εμπαθής*».

⁵⁸ Αναφέρεται σε Κ. Σβολόπουλο, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, ό.π., σελ. 254-256.

⁵⁹ Το τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου είχε ως εξής: «*Χαιρετίζω την διά των χθεσινών εκλογών είσοδον της χώρας εις τας δημοκρατικές διαδικασίας. Συχαίρω δε θερμώς τους εκλεκτούς της εμπιστοσύνης του ελληνικού λαού και υμάς προσωπικώς ευχόμενος ο Θεός να βοηθήση την λαοπρόβλητον κυβέρνησίν σας να φέρη εις πέρας το σοβαρόν έργον το οποίον επωμίζεται*»· βλ. Καθημερινή 20.11.1974.

του βασιλικού θεσμού να είναι η ακροδεξιά «Εθνική Δημοκρατική Ένωση» (ΕΔΕ), το κόμμα του Πέτρου Γαρουφαλιά που στις εκλογές είχε συγκεντρώσει ποσοστό 1,1% χωρίς να καταφέρει να εκλέξει βουλευτή. Επίσης, υπέρ του Κωνσταντίνου τάχθηκαν και άλλες μικρότερες ακροδεξιές οργανώσεις, όπως το κόμμα Εθνικής Αναγεννήσεως με αρχηγό τον Παναγιώτη Μπούγο⁶⁰. Ακόμα, τη στήριξή τους στη βασιλευομένη δημοκρατία εξέφρασαν οι δύο «αποστάτες» πρωθυπουργοί των Ιουλιανών του 1965 Στέφανος Στεφανόπουλος⁶¹ και Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας⁶². Οι κινήσεις που συγκρότησαν οι υποστηρικτές της βασιλευομένης δημοκρατίας ήταν η Πανελλήνιος Κίνηση Βασιλευομένης Δημοκρατίας (πρώην «Φίλοι Βασιλευομένης Δημοκρατίας»), με επικεφαλής τον αντιστράτηγο εν αποστρατεία Σοφοκλή Τζανετή, η «Βασιλική Ένωση» με πρόεδρο τον αντιστράτηγο εν αποστρατεία Γεώργιο Κουρούκλη και η «Βασιλική Εθνική Παράταξη» με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Κουντουρά⁶³. Η παράταξη της βασιλευομένης χρησιμοποίησε τρία από τα τέσσερα δεκάλεπτα που δικαιούνταν στην τηλεόραση, καθώς οι εκπρόσωποί της δήλωσαν ότι δεν ήταν έτοιμοι για τη χρησιμοποίηση του τηλεοπτικού δικτύου⁶⁴.

Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να παρουσιαστεί ως βασιλιάς όλων των Ελλήνων και ως εμπνεόμενος από το παράδειγμα των σκανδιναβικών μοναρχιών. Έτσι, στις 28 Νοεμβρίου παραχώρησε συνέντευξη Τύπου στο Λονδίνο, στην οποία υποστήριξε ότι κατά την κρίση των Ιουλιανών του 1965 έγιναν λάθη και από τις δύο πλευρές και δεσμεύθηκε ότι η μητέρα του, Φρειδερίκη, δεν θα επέστρεφε στην Ελλάδα, αν και αρνήθηκε να την αποκηρύξει επικαλούμενος τις ελληνικές παραδόσεις⁶⁵. Ο Κωνσταντίνος αξιοποίησε το πρώτο και το τελευταίο δεκάλεπτο που εδικοιούτο στην τηλεόραση για να απευθυνθεί αυτοπροσώπως στον ελληνικό λαό. Στο πρώτο τηλεοπτικό μήνυμά του, ο Κωνσταντίνος αναφέρθηκε στο επικείμενο δημοψήφισμα ως «*συνέπεια της αυθαιρέτου και παρανόμου μεταπολιτεύσεως που επραγματοποίησε η δικτατορία*» και προέβη σε μια αόριστη αυτοκριτική υποστηρίζοντας ότι «*κατά το παρελθόν διεπράχθησαν λάθη με αποτέλεσμα την αποδυνάμωσι του δημοκρατικού τρόπου ζωής*»⁶⁶. Επιπλέον, προσπάθησε να φανεί ενωτικός κάνοντας λόγο για την ισότητα όλων των πολιτών ενώπιον του βασιλιά και υποσχέθηκε να σεβαστεί τη λαϊκή κυριαρχία αποδεχόμενος να κινηθεί εντός των ορίων που θα χάρασσε το νέο Σύνταγμα⁶⁷. Η ομιλία του έκλεισε συναισθηματικά τονίζοντας ότι η Ελλάδα ήταν το σπίτι του ίδιου και των παιδιών του, ο τόπος στον οποίο βρίσκονταν οι τάφοι του πατέρα του και των προγόνων του. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε στην τηλεοπτική του εμφάνιση και ο Σ. Τζανετής, ο οποίος υποστήριξε ότι η βασιλευομένη δημοκρατία δεν είναι μοναρχία αλλά εναρμονίζεται με τις παραδόσεις του ελληνικού

⁶⁰ Βλ. Καθημερινή 03.12.1974.

⁶¹ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

⁶² Βλ. Βήμα 05.12.1974.

⁶³ Βλ. Βήμα 21.11.1974.

⁶⁴ Βλ. Καθημερινή 29.11.1974. Ο Κωνσταντίνος ζήτησε να χρησιμοποιήσει το εναπομείναν δεκάλεπτο για να προβάλει ταινία για την οικογενειακή του ζωή αλλά η πρότασή του δεν υλοποιήθηκε· βλ. Βήμα 03.12.1974.

⁶⁵ Βλ. Καθημερινή 29.11.1974. Βλ. επίσης τη συνέντευξή του στο αμερικανικό περιοδικό Time με τον εύγλωττο τίτλο *Πεθαίνω να γυρίσω στην πατρίδα*, όπως αναδημοσιεύθηκε στην Καθημερινή 03.12.1974.

⁶⁶ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Καθημερινή 27.11.1974. Η ομιλία του είναι ελεύθερα προσβάσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 24.10.2024).

⁶⁷ Το Βήμα 26.11.1974 συνόψισε εύγλωττα και σκωπτικά τη θέση του ως «*στην Ελλάδα, έστω και με δεμένα χέρια*».

λαού και υπογράμμισε ότι ο βασιλιάς παρέχει μεγαλύτερες εγγυήσεις αμεροληψίας σε σχέση με τον ΠτΔ που στηρίζεται κατ' ανάγκην σε κόμματα⁶⁸. Στην τελευταία ομιλία του στην τηλεόραση, δύο ημέρες πριν το δημοψήφισμα, ο Κωνσταντίνος τόνισε ότι «*βασιλευόμενη και αβασίλευτη απεικονίζονται απλώς δύο όψεις ενός και του ιδίου θεσμού, της δημοκρατίας*»⁶⁹. Επιπλέον, επισήμανε ότι «*η νομιμότης την οποίαν πραξικοπηματικώς και παρανόμως κατέλυσε η καταρρεύσασα δικτατορία και την οποία ουδέν κόμμα είχε αμφισβητήσει κατά την διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου, τίθεται εν τούτοις υπό την κρίσι της κάλπης*»⁷⁰. Την ίδια μέρα δήλωσε σε συνέντευξή του πως μόνοι του αντίπαλοι ήταν «*οι ζηλωταί κάθε ολοκληρωτισμού*», υπονοώντας τους χουντικούς και τους κομμουνιστές, και απέδωσε τις κρίσεις του παρελθόντος (και) στη διατύπωση ορισμένων συνταγματικών διατάξεων που επέτρεπαν αντιφατικές ερμηνείες⁷¹.

Ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε τους άφθονους οικονομικούς πόρους του για να οικοδομήσει το προφίλ του αντιστασιακού κατά της δικτατορίας και τον εθνικό-υπερκομματικό ρόλο του. Δεν είναι τυχαίο ότι στις πληρωμένες καταχωρίσεις που δημοσίευσε σε εφημερίδες, επέλεξε να προβάλει το μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό κατά το κίνημά του στις 13 Δεκεμβρίου 1967⁷², το μήνυμά του στις 2 Ιουνίου 1973 μετά την κήρυξή του ως έκπτωτου από τους συνταγματάρχες⁷³ και το διάγγελμά του για την Κύπρο στις 16 Ιουλίου 1974⁷⁴. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι επέλεξε να εκπροσωπηθεί στην τηλεόραση από τον Σ. Τζανετή, που είχε αναπτύξει δράση κατά της δικτατορίας ως επικεφαλής της αντιστασιακής οργάνωσης στρατιωτικών «Ελεύθεροι Έλληνες» και όχι από τον Γ. Κουρούκλη, ο οποίος είχε συμμετάσχει στο πραξικόπημα του ΙΔΕΑ το 1951 και κατά τα Ιουλιανά έκανε λογοπαίγνιο με το σύνθημα «1-1-4» μιλώντας για «114 κεφάλια προδοτών που πρέπει να πέσουν»⁷⁵. Η προσπάθεια του Κωνσταντίνου, όμως, δεν ήταν ιδιαίτερα πειστική. Το ελληνικό Στέμμα είχε υποστηρίξει επί δεκαετίες τη διάκριση των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και μη, ενώ και ο ίδιος προσωπικά, όπως το αντιμοναρχικό στρατόπεδο φρόντισε να υπενθυμίσει, είχε χαρακτηρίσει τους κομμουνιστές ως «μιάσματα» στο μήνυμά του για την Πρωτοχρονιά του 1966. Η δυναστεία των Γλύξμπουργκ υπήρξε ανέκαθεν «πολιτικός παίκτης» και όχι *rou noir neutre*, όπως όψιμα ήθελε να εμφανιστεί ο Κωνσταντίνος. Η απόπειρα του Κωνσταντίνου να οικοδομήσει ένα ουδέτερο προφίλ προσέκρουσε όμως στις αντιδράσεις και των φιλοχουντικών, όταν απάλειψε την

⁶⁸ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Καθημερινή 04.12.1974.

⁶⁹ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Κωνσταντίνου σε Καθημερινή 07.12.1974.

⁷⁰ Βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

⁷¹ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁷² Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

⁷³ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

⁷⁴ Βλ. Καθημερινή 06.12.1974.

⁷⁵ Βλ. Ελευθερία 29.01.1966. Ενδεικτικό της καμπάνιας που έκανε ο Κουρούκλης ήταν το τηλεγράφημα που απέστειλε προς την κυβέρνηση μιλώντας για απειλές κατά βασιλοφρόνων «*ενθυμίζουσας εποχήν Δεκεμβρίου 1944. Στοπ. Οπαδοί ΕΚ-ΝΔ, ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ μετατραπέντες εις αγέλας αναρχικών δημιουργούν ήδη λαϊκόν μέτωπον*»· βλ. Βήμα 04.12.1974.

παράγραφο που αναφερόταν στους «*απεργαζόμενους τον εθνικόν όλεθρον κομμουνιστάς*»⁷⁶ από τη δημοσίευση του διαγγέλματός του της 13ης Δεκεμβρίου 1967⁷⁷.

Ένα άλλο επιχείρημα στη φαρέτρα των βασιλοφρόνων, το οποίο όμως χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα, ήταν ότι ενώ υπήρχε η εμπειρία της βασιλευσμένης δημοκρατίας, δεν ήταν γνωστό ποια θα ήταν η συνταγματική διαρρύθμιση των εξουσιών σε περίπτωση επικράτησης της αβασίλευτης δημοκρατίας⁷⁸. Αυτός ο προβληματισμός, χωρίς να συνδέεται με την τοποθέτηση επί του διλήμματος του δημοψηφίσματος, διατυπώθηκε και από τους ιστορικούς Αθανάσιο Βερέμη, Ιωάννη Κολιόπουλο και Μ. Χατζόπουλο οι οποίοι έθεσαν το ζήτημα ότι «*ενώ ο λαός θεωρητικά καλείται να επιλέξει μεταξύ κληρονομικού και αιρετού ανώτατου άρχοντος, στην πραγματικότητα θα αποφασίσει εάν το πολίτευμα θα παραμείνει αμιγώς κοινοβουλευτικό ή θα μεταβληθεί σε προεδρικό-κοινοβουλευτικό*»⁷⁹. Και τούτο διότι, όπως υποστήριζαν, εάν επικρατούσε η βασιλευσμένη δημοκρατία ο ρόλος του βασιλιά θα ήταν μάλλον περιορισμένος ενώ εάν πτούσαν θα ακολουθούσαν πιθανότατα οι κατευθύνσεις του γαλλικού Συντάγματος του 1958⁸⁰. Ο εν λόγω προβληματισμός είχε κάποια βάση εφόσον ο Κ. Καραμανλής, το κόμμα του οποίου διέθετε αυτοδύναμη πλειοψηφία στη Βουλή, δεν είχε διευκρινίσει προεκλογικά τις προθέσεις του για τη διαμόρφωση του νέου Συντάγματος και είχε περιορισθεί σε γενικές αναφορές στην ανάγκη λελογισμένης ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας⁸¹. Επί της αρχής, πάντως, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή θα αποφαινόταν κυριαρχικά για τις αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους, *ανεξάρτητα από το εάν αυτός θα ήταν αιρετός ή κληρονομικός*. Κατά συνέπεια, όπως δεν ήταν δεδομένες οι εξουσίες που θα αναγνωρίζονταν στον ΠτΔ, δεν ήταν δεδομένες ούτε οι εξουσίες που θα αποδίδονταν στον βασιλιά.

Η πλευρά των υποστηρικτών της βασιλευσμένης δημοκρατίας δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει μαζικό ρεύμα υποστήριξης στον Κωνσταντίνο, παρά τη μεγάλη οικονομική της άνεση. Σε συλλογικό επίπεδο, δραστηριοποιήθηκαν κυρίως σύλλογοι με παραδοσιακό αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, όπως η «Ένωση αναπήρων οπλιτών χωροφυλακής» και ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Αναπήρων και θυμάτων πολέμου κατά της Ανταρσίας»⁸², ενώ συγκροτήθηκε επίσης και η «Κίνηση Επιστημόνων προς αποκατάσταση Βασιλευσμένης Δημοκρατίας». Ο κοινός ιδεολογικός παρονομαστής αυτού του στρατοπέδου, παρά τις προσπάθειες εμφάνισής του με εξωραϊσμένο εκσυγ-

⁷⁶ Η παράγραφος είχε ως εξής: «*δηλώ απεριφράστως ότι ουδεμία συνεννόησης θα υπάρξει με τους απεργαζόμενους τον εθνικόν όλεθρον κομμουνιστάς. Καθ όλην την διάρκειαν της τελευταίας εικοσιπενταετίας, η κομμουνιστική μειοψηφία δεν απέβλεπε παρά εις την ανατροπήν του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος μας διά μέσων βιαίων και υπούλων. Επεσώρευσε καταστροφάς και ερείπια, μολύνει την νεολαίαν και θέτει εις κίνδυνον αυτήν την υπόστασιν της φυλής μας*» βλ. το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος σε: Α. Παντελής/Σ. Κουτσουμπίνης/Τ. Γεροζήσης, *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, ό.π., σελ. 900-902.

⁷⁷ Βλ. Ελεύθερος Κόσμος 03.12.1974. Μετά το δημοψήφισμα, η εφημερίδα απέδωσε την ήττα του Κωνσταντίνου σε εσφαλμένους χειρισμούς που έδωξαν εθνικόφρονες από το φιλοβασιλικό στρατόπεδο χωρίς να κερδηθούν δημοκρατικοί· βλ. Ελεύθερος Κόσμος 10.12.1974.

⁷⁸ Βλ. Ελληνικό Μέλλον 24.11.1974.

⁷⁹ Βλ. Καθημερινή 27.11.1974.

⁸⁰ Το εν λόγω επιχείρημα εμφανίζεται και στο άρθρο του Α. Φλώρου, *Το πολιτειακό*, Βήμα 03.12.1974, στο πλαίσιο της παρουσίασης των θέσεων των δύο πλευρών.

⁸¹ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά*, ό.π., σελ. 186.

⁸² Βλ. Καθημερινή 05.12.1974.

χρονιστικό προφίλ, ήταν η «εθνικοφροσύνη»⁸³. Ωστόσο, αυτό το ιδεολόγημα δεν διέθετε πλέον τη δύναμη που είχε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Οι συνταγματάρχες είχαν οικειοποιηθεί την ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» και την είχαν στρέψει ενάντια σε όλους ανεξαιρέτως τους αντιπάλους τους καθιστώντας εμφανή την εργαλειοποίησή της, με αποτέλεσμα η κατάρρευση της δικτατορίας να τη συμπαρασύρει στην ανυποληψία.

Γενικότερα, η παρουσίαση του βασιλιά ως υπερκομματικού εκφραστή της εθνικής ενότητας δεν μπόρεσε να κατασκευάσει μια πειστική αφήγηση. Οι μνήμες της «δικαστικής» στάσης του Κωνσταντίνου στα Ιουλιανά ήταν νωπές και η δυναστεία του ήταν ιστορικά συνυφασμένη με τον Εθνικό Διχασμό. Εξάλλου, η επιχειρηματολογία των βασιλοφρόνων, που είχε ως θεμέλιο την κλασική συντηρητική προσέγγιση των κομμάτων ως διασπαστών της εθνικής ενότητας⁸⁴, ήταν εκτός εποχής στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ενώ ο βασιλικός θεσμός ήταν ο κατεξοχήν εκφραστής της συνέχειας με την προδικτατορική «καχεκτική δημοκρατία»⁸⁵, η μεταπολίτευση είχε σημάνει τη ραγδαία ανάπτυξη μιας έντονης κοινωνικής κίνησης, η οποία διεκδικούσε πρόσβαση στον δημόσιο λόγο και στην παραγωγή των αποφάσεων «καταλαμβάνοντας» τα πολιτικά κόμματα⁸⁶. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, τα κόμματα δεν θεωρούνταν από τους πολίτες ως εχθρός της εθνικής ενότητας, αλλά ως δίαυλο μέσω των οποίων θα μπορούσαν να εκφραστούν πολιτικά οι πόθοι και οι αγωνίες τους μετά τον επταετή «γύψο».

4. ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ήδη πριν από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος συγκροτήθηκε επιτροπή Δημοκρατικού Αγώνα από 21 προσωπικότητες του νομικού, πνευματικού και επιστημονικού κόσμου. Η επιτροπή περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, τους Γεώργιο Κουμάντο, Ιωάννη Κακριδή, Στρατή Σωμερίτη και Τάκη Σινόπουλο⁸⁷ και διευρύνθηκε με τη συμμετοχή προσωπικοτήτων όπως οι Ιωάννης Δελιγιάννης, Αριστόβουλος Μάνεσης και Νίκος Παπαντωνίου⁸⁸. Κατόπιν, η επιτροπή συγκροτήθηκε επίσημα ως «Πανελλαδική Επιτροπή για τη Δημοκρατία» με βάση τα προβλεπόμενα στο π.δ. 805/1974, αποτελούμενη από 130 μέλη με προεδρείο τη Βιργινία Ζάννα, τον Ιάκωβο Καμπανέλλη, τον Μάριο Πλωρίτη, τον Αντώνη Σαμαράκη και τον ναύαρχο ε.α. Ιωάννη Μασουρίδη⁸⁹.

Η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (ΕΚ-ΝΔ) είχε την πρωτοκαθεδρία στην επίσημη καμπάνια και άσκησε κριτική στην ουδέτερη στάση της ΝΔ κάνοντας λόγο για «αποπολιτικοποίηση» ενός

⁸³ Χαρακτηριστικό είναι το γράμμα αναγνώστη στην Καθημερινή 04.12.1974 που κατέληγε «Επειδή εγώ δεν είμαι ούτε κομμουνιστής, ούτε Τούρκος, πιστεύω ότι η θέση μου ως Έλληνας είναι παρά το πλευρόν του Βασιλέως». Αντίστοιχη χροιά είχε και η τοποθέτηση υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας του πρώην γενικού γραμματέα (διορισμένου την περίοδο του εμφυλίου πολέμου) της ΓΣΕΕ Φώτη Μακρή· βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

⁸⁴ Βλ. Χ. Κουρουνδή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, 2024, σελ. 88-93.

⁸⁵ Ο όρος ανήκει στον Η. Νικολακόπουλο, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, στ' έκδ., 2010.

⁸⁶ Βλ. Χ. Βερναρδάκη, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, 2011, σελ. 192.

⁸⁷ Βλ. Βήμα 21.11.1974.

⁸⁸ Βλ. Βήμα 24.11.1974.

⁸⁹ Βλ. Βήμα 30.11.1974.

θεμελιώδους ζητήματος⁹⁰. Ωστόσο, «έγκυρες πηγές του κόμματος» διέρρευσαν ότι δέχθηκε την πρόταση του Κ. Καραμανλή να μη μεταφέρει τον αγώνα στο «πεζοδρόμιο»⁹¹. Σε κεντρικό επίπεδο, τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν μπόρεσαν να συμπύξουν κοινό μέτωπο, λόγω των ανταγωνισμών της ΕΚ-ΝΔ με το ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ με το ΚΚΕ εσωτερικού. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα, ο «εμφύλιος» μεταξύ των δύο κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς είχε ως θύμα το δεκάλεπτο της Ενωμένης Αριστεράς στην τηλεόραση⁹². Ωστόσο, σε επίπεδο νεολαίας οι ΕΣΔΟΝ, Ν. ΠΑΣΟΚ, ΚΝΕ και Ρήγας Φεραίος ίδρυσαν τη Συντονιστική Επιτροπή Νεολαίων Αντιμοναρχικού Αγώνα (ΣΕΝΑΑ)⁹³, που οργάνωσε μεγάλη εκδήλωση στο θέατρο «Ακροπόλ»⁹⁴.

Η ΕΚ-ΝΔ δεν έδωσε στενά κομματικό τόνο στην εκστρατεία της⁹⁵. Στα δύο δεκάλεπτα που διακαιούνταν στην τηλεόραση υπέδειξε ως ομιλητές ανθρώπους των γραμμάτων, τον Μάριο Πλωρίτη⁹⁶ και τον Γεώργιο Κουμάντο. Ο Πλωρίτης μίλησε στις 28 Νοεμβρίου, τονίζοντας ότι ο βασιλιάς ήταν εκείνος που είχε διαιρέσει τους Έλληνες σε δύο κατηγορίες και άρα δεν αποτελούσε σύμβολο ενότητας και υπενθύμισε πως είχε «καταργήσει» τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου το 1965, όπως είχε κάνει ο πατέρας του με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο παππούς του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ο προπάππος του με τον Χαρίλαο Τρικούπη⁹⁷. Ο Κουμάντος ανέδειξε τα πλεονεκτήματα της αβασιλευτής δημοκρατίας εν γένει, υπογραμμίζοντας ότι το κληρονομικό κριτήριο ήταν απρόσφορο για θέσεις εξουσίας και τονίζοντας ότι η μοναρχία έχει διατηρηθεί μόνο σε χώρες στις οποίες δεν προκαλεί προβλήματα στην πολιτική ζωή⁹⁸. Η ήρεμη δύναμη του λόγου του Κουμάντου συνέβαλε στη νίκη της αβασιλευτής δημοκρατίας, αν και φαίνεται μάλλον υπερβολική η άποψη ότι χωρίς αυτήν η έκβαση του δημοψηφίσματος δεν θα ήταν εξασφαλισμένη⁹⁹. Ως εκπρόσωπος του ΚΚΕ εσωτερικού και της ΕΔΑ μίλησε στις 29 Νοεμβρίου ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος

⁹⁰ Βλ. Βήμα 23.11.1974.

⁹¹ Βλ. Καθημερινή 23.11.1974.

⁹² Το ΚΚΕ επέμεινε ότι το δεκάλεπτο θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί από την Ενωμένη Αριστερά ως τέτοια και, όταν αυτό χωρίστηκε σε δύο πεντάλεπτα, ένα για το ΚΚΕ και ένα για το ΚΚΕ εσωτερικού – ΕΔΑ, αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει το δικό του για να μην νομιμοποιήσει με την παρουσία του το ΚΚΕ εσ. ως δεύτερο κομμουνιστικό κόμμα· βλ. Ριζοσπάστης 30.11.1974 και Αυγή 30.11.1974.

⁹³ Βλ. Καθημερινή 03.12.1974.

⁹⁴ Βλ. Ριζοσπάστης 04.12.1974.

⁹⁵ Τούτο δεν σημαίνει βεβαίως ότι τα στελέχη της δεν τοποθετήθηκαν δημόσια· βλ. ενδεικτικά τα άρθρα των βουλευτών της Γ. Ιορδανίδη, *Βασιλικά γυρίσματα*, Βήμα 01.12.1974 και Θ. Μαναβή, *Λαϊκή κυριαρχία και Βασιλεία*, Βήμα 04.12.1974.

⁹⁶ Βλ. τις αναμνήσεις του Πλωρίτη σε εκπομπή της Μαρίας Ρεζάν το 1991 διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.10.2024).

⁹⁷ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Βήμα 29.11.1974. Βλ. επίσης Μ. Πλωρίτη, *Οι κροκόδειλοι. Προς Κωνσταντίνον ανοικτή επιστολή*, Βήμα 01.12.1974, όπου ειρωνεύθηκε τον Κωνσταντίνο για τον συγκινησιακό τόνο της ομιλίας του λέγοντας ότι δεν έχει λογικά επιχειρήματα, επισήμανε ότι το 1965 δεν έγιναν απλώς λάθη αλλά υπήρξε παραβίαση του Συντάγματος από τον βασιλιά και συμφώνησε μαζί του ότι το 1967 έγινε έγκλημα, προσθέτοντας όμως ότι εκείνος υπήρξε συνεργός σε αυτό. Την ημέρα του δημοψηφίσματος, ο Μ. Πλωρίτης, *Βασιλική ανθοδέσμη*, Βήμα 08.12.1974, υπενθύμισε αντιμοναρχικές τοποθετήσεις προσωπικοτήτων της ελληνικής Πολιτικής Ιστορίας και επικαλέσθηκε τους στίχους του Κάλβου στο ποίημα «Αι ευχαί»: «αν οπόταν πεθαίνη/ πονηρός βασιλεύς,/ έσβυν' η νύκτα εν άστρον,/ ήθελον μείνει ολίγα/ ουράνια φώτα».

⁹⁸ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Γ. Κουμάντου σε Βήμα 07.12.1974.

⁹⁹ Έτσι όμως ο Κ. Μπέης, + *Γιώργος Κουμάντος*, Δίκη 38/2007, σελ. 1050.

κινήθηκε σε ήπιους τόνους, χαρακτηρίζοντας τον βασιλικό θεσμό ως «ιστορικά ξεπερασμένο»¹⁰⁰. Ο Κύρκος επέκρινε, επίσης, την ανοχή του Κωνσταντίνου απέναντι στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, επικαλούμενος το παράδειγμα του Χιλιανού προέδρου Σαλβατόρ Αλλιέντε που σκοτώθηκε πολεμώντας το πραξικόπημα του στρατηγού Πινοσέτ με το όπλο στο χέρι.

Η τηλεοπτική ομιλία που συζητήθηκε περισσότερο, όμως, ήταν εκείνη του Κώστα Σημίτη και τούτο όχι μόνο λόγω των υψηλών τόνων της αλλά και διότι προβλήθηκε με περικοπές σε ορισμένα σημεία της, γεγονός που επικρίθηκε από το ΠΑΣΟΚ ως λογοκρισία. Η εξήγηση του Π. Λαμπρία ότι οι περικοπές αφορούσαν *ad personam* κριτική στον Κωνσταντίνο δεν ήταν πειστική¹⁰¹. Και τούτο όχι μόνο επειδή ούτως ή άλλως δεν είχε ορισθεί διαδικασία ελέγχου των ομιλιών αλλά κυρίως διότι η υπερψήφηση της βασιλευομένης δημοκρατίας ήταν ταυτόχρονα και επιλογή δυναστείας και προσώπου. Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη ομιλία ήταν αναμφίβολα η πιο ριζοσπαστική από τις τέσσερις που μεταδόθηκαν τηλεοπτικώς¹⁰². Ειδικότερα, ο Κ. Σημίτης υποστήριξε αρχικά ότι «στην Ελλάδα η βασιλευομένη δημοκρατία δεν υπήρξε ποτέ δημοκρατία, αλλά συγκαλυμμένη τυραννία». Έπειτα, αντιμετώπισε το πολιτειακό ζήτημα με όρους ταξικής διχοτόμησης: «η βασιλεία στήριξε και ταυτίστηκε με την οικονομική ολιγαρχία. Οι μεγαλοεπιχειρηματίες, μεγαλοεφοπλιστές και τα ξένα μονοπώλια υποστήριζαν και υποστηρίζουν το βασιλικό θεσμό. Παρεμπόδισαν με τη βοήθειά του την κοινωνική πρόοδο, ελπίζουν ότι θα τους βοηθήσει και μελλοντικά στην καταπίεση των δικαιωμάτων του εργαζόμενου λαού [...] Ο Κωνσταντίνος ξέρει καράτε, δηλαδή να παίζει ξύλο [...] Ο αγρότης, ο εργάτης, ο βιοτέχνης, ο επαγγελματίας δεν πρέπει να ταυτίσουν τον εαυτό τους με κάποιον που δεν αισθάνθηκε ποτέ τον ιδρώτα και τον κόπο της καθημερινής δουλειάς [...] [Λέει ότι] νοστάλησε τη χώρα μας. Τι νοστάλησε όμως; την ταβέρνα της γειτονιάς ή τα παλάτια του, το πανηγύρι στο χωριό ή τις κρουαζιέρες των εστεμμένων;» και η ομιλία του έκλεισε ως εξής: «ο Κωνσταντίνος έδειξε στους δημοσιογράφους την οικογένειά του. Η δημοκρατική παράταξη σας καλεί να αναπολήσετε τις οικογένειες των εξορισμένων, τους γονείς εκείνων που σκοτώθηκαν στο Πολυτεχνείο, τους πρόσφυγες στην Κύπρο. Η δυστυχία τους είναι δημιούργημα και του Κωνσταντίνου». Η ομιλία του επικοινωνούσε με τον υπό διαμόρφωση μεταπολιτευτικό ριζοσπαστισμό, καθώς βασιζόταν στην κάθετη διχοτόμηση ανάμεσα στην κοινωνική ελίτ που στήριζε τον Κωνσταντίνο και τις λαϊκές μάζες που δεν θα έπρεπε να συνταχθούν με τον εκλεκτό των εκμεταλλευτών τους¹⁰³.

Γενικότερα, από το στρατόπεδο των υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας αρθρώθηκε μια πολυεπίπεδη επιχειρηματολογία, η οποία αναδείκνυε τα θεωρητικά μειονεκτήματα του βασιλικού θεσμού και τον αρνητικό ρόλο του στην ελληνική ιστορία, αλλά και ασκούσε προσωπική

¹⁰⁰ Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του σε Αυγή 30.11.1974.

¹⁰¹ Σύμφωνα με τον Λαμπρία, η περικοπή παραγράφων της ομιλίας Σημίτη ήταν επιβεβλημένη διότι επρόκειτο «περί δριμείας επιθέσεως κατά προσώπου και όχι θεσμού», με την οποία παραβιάζονταν τα συμφωνηθέντα, «ενδεχομένως δε και ο ποινικός νόμος», Καθημερινή 07.12.1974. Ο Κ. Σημίτης απάντησε ότι έθεσε δύο ζητήματα, το πρώτο εάν γινόταν να συνυπάρχει η βασιλεία με τους δημοκρατικούς θεσμούς και το δεύτερο εάν ο Κωνσταντίνος είχε τα προσόντα να είναι ο πρώτος πολίτης και θεωρήθηκε ανεπίτρεπτο το δεύτερο· βλ. Βήμα 07.12.1974.

¹⁰² Βλ. το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Κ. Σημίτη σε Βήμα 06.12.1974.

¹⁰³ Contra η εκτίμηση που εξέφρασαν Τα Νέα 09.12.1974, σύμφωνα με την οποία η ομιλία του Κ. Σημίτη, όπως και εκείνη του Λ. Κύρκου δεν επέδρασαν στο εκλογικό σώμα διότι είχαν κομματικό χαρακτήρα. Αυτή η εκτίμηση μάλλον εντάσσεται στην εκ μέρους της εφημερίδας υποστήριξη της ΕΚ-ΝΔ.

κριτική στον Κωνσταντίνο για τα πεπραγμένα του¹⁰⁴. Στο εσωτερικό του εν λόγω στρατοπέδου υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς την έμφαση κάθε επιχειρήματος. Έτσι, η κεντρώα προσέγγιση έδινε ιδιαίτερη σημασία στη θεσμική όψη του ζητήματος, τονίζοντας ότι ο κληρονομικός χαρακτήρας του ανώτατου πολιτειακού αξιώματος συνιστά περιορισμό της λαϊκής κυριαρχίας¹⁰⁵. Η σύγκρουση όμως επικεντρώθηκε στην ιστορική διάσταση της αντιπαράθεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, βρέθηκε στο στόχαστρο η δυναστεία των Γλύξμπουργκ, η οποία επικρίθηκε ως δίαυλος επιρροής των ξένων Μεγάλων Δυνάμεων στη χώρα¹⁰⁶. Εξίσου επίμονες ήταν οι αναφορές του αντιμοναρχικού στρατοπέδου στη θητεία του Κωνσταντίνου ως βασιλιά και, ιδίως, στις ευθύνες του για την κρίση των Ιουλιανών του 1965, την εκ μέρους του αναπαραγωγή ψευδών φημών περί κομμουνιστικής απειλής και το προετοιμαζόμενο πραξικόπημα των στρατηγών, αλλά και για τη στάση του απέναντι στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και εν γένει κατά τη διάρκεια της δικτατορίας¹⁰⁷. Επίσης, οι οπαδοί της αβασίλευτης δημοκρατίας κατηγορήσαν τον Κωνσταντίνο ότι η εκστρατεία του χρηματοδοτούνταν από τον Σάχη της Περσίας και ελληνικούς εφοπλιστικούς οικονομικούς κύκλους του Λονδίνου¹⁰⁸. Με αυτό τον τρόπο έθεσαν έμμεσα την κοινωνική διάσταση του πολιτειακού ζητήματος και υπογράμμισαν την οικονομική ανεξαρτησία του δικού τους στρατοπέδου¹⁰⁹.

Η κρίσιμη διαφορά του στρατοπέδου της αβασίλευτης δημοκρατίας σε σχέση με εκείνο της βασιλευμένης ήταν η συγκρότηση επιτροπών σε επίπεδο κοινωνικής βάσης, η οποία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι οι σχετικές πρωτοβουλίες ξεκινούσαν με υπογραφές προσωπικοτήτων¹¹⁰. Σημαντικό ρόλο στην έκβαση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος έπαιξε και η ίδρυση επιτροπών σε τοπικό επίπεδο, σε πόλεις και χωριά της επαρχίας. Η επιτροπή δημοκρατικού αγώνα εξαπλώθηκε γρήγορα σε τοπικό επίπεδο, σε πόλεις όπως η Πάτρα, το Αγρίνιο, τα Χανιά, η Δράμα και η Καβάλα¹¹¹. Επίσης, δημιουργήθηκαν και άλλες επιτροπές, όπως η «Συντονιστική Επιτροπή για τη Δημοκρατία» που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη από 29 προσωπικότητες, όπως ο Μανώλης Ανδρόνικος, ο Εμμανουήλ Κριαράς, ο Αριστόβουλος Μάνεσης και ο Κωστής Μοσκόφ¹¹². Παράλληλα, συγκροτήθηκε η «Πανελλήνια επιτροπή αντιβασιλικού αγώνα», η οργανωτική επιτροπή

¹⁰⁴ Βλ. Γ. Αναστασιάδη, «Η κατάλυση του βασιλικού θεσμού: Το δημοψήφισμα του 1974», σε: *Idem, Κοινοβούλιο και Μοναρχία στην Ελλάδα*, 1995, σελ. 146-150.

¹⁰⁵ Βλ. Γ. Κουμάντο, *Οι περικοπές στη λαϊκή κυριαρχία*, Βήμα 08.12.1974.

¹⁰⁶ Βλ. τη συνέχεια άρθρων του Β. Μαθιόπουλου στο Βήμα με τίτλο *Η δυναστεία υπηρέτης των ξένων*, το άρθρο του Μ. Πλωρίτη, *Βασιλεία και δικτατορία*, Βήμα 24.11.1974, όπου παραπέμπεται η από 18 Δεκεμβρίου 1967 φράση του Κ. Καραμανλή ότι «όλες οι κακοδαιμονίες στην Ελλάδα προέρχονται από τα λάθη του Θρόνου», την έκκληση της ΚΕ του ΚΚΕ σε Ριζοσπάστης 28.11.1974 και την κοινή ανακοίνωση κατά της «ξενόδουλης μοναρχίας» που εξέδωσαν οι νεολαίες των κομμάτων της αντιπολίτευσης ΕΣΔΟΝ, Ν. ΠΑΣΟΚ, ΚΝΕ και Ρήγας Φεραίος σε Ριζοσπάστης 30.11.1974.

¹⁰⁷ Βλ. Α. Pantélis, *Les grands problèmes de la nouvelle Constitution hellénique*, LGDJ 1979, σελ. 122.

¹⁰⁸ Βλ. Βήμα 22 και 27.11.1974. Ο Ριζοσπάστης 28.11.1974 επικαλέστηκε άρθρο της Daily Telegraph σύμφωνα με τον οποίο τον Κωνσταντίνο χρηματοδοτούσε ο Σάχης και Έλληνες εφοπλιστές.

¹⁰⁹ Βλ. τη χαρακτηριστική ανακοίνωση της Πανελλαδικής Επιτροπής για τη Δημοκρατία: «*Καλούμε όλους τους Έλληνες Δημοκράτες να προσφέρουν από 100 δρχ. στον αγώνα μας για την Αβασίλευτη Δημοκρατία. ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ: ΒΟΗΘΗΣΤΕ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ. ΓΙΑΤΙ: Οι δημοκράτες δεν έχουν τα εκατομμύρια του στέμματος και τις πετρελαιοπηγές του Σάχη*». βλ. Βήμα 03.12.1974.

¹¹⁰ Βλ. Α. Pantélis, *Les grands problèmes*, ό.π., σελ. 121.

¹¹¹ Βλ. Βήμα 29.11.1974.

¹¹² Βλ. Βήμα 27.11.1974.

της οποίας αποτελούνταν, μεταξύ άλλων, από την Έλλη Αλεξίου και τον Φαίδωνα Βεγληρή¹¹³, η Πανελλήνια Επιτροπή Αντιμοναρχικού-Δημοκρατικού Αγώνα που επρόσκειτο στο ΚΚΕ¹¹⁴ και η Δημοκρατική αντιμοναρχική ένωση από προσωπικότητες που κινούνταν στον χώρο του ΚΚΕ εσωτερικού¹¹⁵. Αξιοσημείωτη υπήρξε, επίσης, η τοποθέτηση των καθηγητών της Παντείου, που τάχθηκαν ομόφωνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας»¹¹⁶. Από τον χώρο του Συνταγματικού Δικαίου, ξεχωρίζει η συμβολή του Αριστόβουλου Μάνεση, ο οποίος εξήγησε με απλά λόγια ότι «στα πλαίσια ενός δημοκρατικού πολιτεύματος όπου υποτίθεται ότι ο λαός είναι κυρίαρχος, η ύπαρξη κληρονομικού ανωτάτου άρχοντος αποτελεί αντίφαση και αντινομία»¹¹⁷.

Η συγκρότηση επιτροπών και η συλλογή υπογραφών επεκτάθηκε επίσης σε χώρους εργασίας και αποτέλεσε αντίβαρο σε περιπτώσεις εργοδοτικών εκβιασμών υπέρ του Κωνσταντίνου¹¹⁸. Οι εφημερίδες που είχαν ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, όσο πλησίαζε το δημοψήφισμα, δημοσίευαν καθημερινά χιλιάδες υπογραφές «ανώνυμων» ανθρώπων που οργανώνονταν σε επιτροπές και λάμβαναν επώνυμα θέση για το δημοψήφισμα. Αυτές οι επιτροπές διοργάνωσαν σε ελάχιστο χρόνο μια τεράστια εκστρατεία ενημέρωσης, που περιελάμβανε καθημερινές συγκεντρώσεις, ομιλίες και συζητήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εκστρατείας αποτελούν οι εξορμήσεις που πραγματοποιούσαν κλιμάκια ηθοποιών όπως οι Μελίνα Μερκούρη, Αλέκος Αλεξανδράκης, Αλίκη Βουγιουκλάκη, Κώστας Βουτσάς, Τζένη Καρέζη, Νίκος Κούρκουλος, Στέφανος Ληναίος, σε περιοχές όπως το Λαύριο, τα Μέγαρα, το Μενίδι, η Κορινθία για να μοιράσουν φυλλάδια στον κόσμο¹¹⁹. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τις 28 επιτροπές που συγκροτήθηκαν επίσημα βάσει των προβλέψεων του π.δ. 805/1974, οι 23 ήταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και κάλυπταν όλη τη χώρα, από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη έως τη Ρόδο, το Μεσολόγγι και τη Ζαχάρω, ενώ οι μόλις 5 επιτροπές υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας βρίσκονταν μόνο στο Λεκανοπέδιο¹²⁰.

Το «πεζοδρόμιο» αποτέλεσε κρίσιμο πεδίο κινητοποίησης των υποστηρικτών της αβασίλευτης

¹¹³ Βλ. Βήμα 30.11.1974.

¹¹⁴ Βλ. Ριζοσπάστης 03.12.1974. Στις υπογραφές στήριξης περιλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, εκείνες του Γιάννη Ρίτσου, του Γιάννη Ιμβριώτη και του Αντώνη Αμπατιέλου.

¹¹⁵ Βλ. Αυγή 01.12.1974.

¹¹⁶ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

¹¹⁷ Βλ. την τοποθέτησή του κατά τη συνέντευξη Τύπου της επιτροπής υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη σε Ελληνικός Βορράς 03.12.1974 και Θεσσαλονίκη 03.12.1974. Με αυτά τα λόγια εξέφρασε, με πιο πολεμικό τόνο βέβαια, μια θέση την οποία είχε ήδη υποστηρίξει σε θεωρητικό επίπεδο· βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. II', 1965, σελ. 117-122.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Ριζοσπάστης 01.12.1974, όπου δημοσιεύεται καταγγελία ότι ο εφοπλιστής Ανδρέας Ποταμιάνος συγκέντρωσε τους εργαζομένους της «Ηπειρωτικής Ακτοπλοΐας» και τους απείλησε ότι εάν δεν ψήφιζαν υπέρ του Κωνσταντίνου θα τους απέλυε.

¹¹⁹ Βλ. Βήμα 04.12.1974. Αντίστοιχες περιοδείες πραγματοποιήθηκαν στα Μεσόγεια και στη Μεγαρίδα από τον Μάνο Κατράκη και τον Κώστα Καζάκο· βλ. Βήμα 05.12.1974. Ενδεικτικό για το κλίμα που προσπαθούσαν να επιβάλουν βασιλόφρονα στελέχη του κρατικού μηχανισμού στην επαρχία είναι το περιστατικό που συνέβη κατά την περιοδεία των ηθοποιών Καρέζη, Κούρκουλου, Κατράκη, Μιχαλακόπουλου, Παράβα, Αρβανίτη και Βλάση στην περιοχή της Κορίνθου, όπου υπομοίραρχος προκάλεσε επεισόδιο με ψευδείς κατηγορίες ότι οι ηθοποιοί μοίραζαν προκηρύξεις με δηλώσεις του Κ. Καραμανλή αλλά αποδείχθηκε τελικά αυτές τις είχε ο ίδιος· βλ. Καθημερινή 07.12.1974.

¹²⁰ Βλ. Καθημερινή 05.12.1974.

δημοκρατίας. Έτσι, στον επίσημο εορτασμό της εξέγερσης του Πολυτεχνείου που πραγματοποιήθηκε στις 24 Νοεμβρίου με τη συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών, δόθηκε (και) αντιμοναρχικός τόνος με συνθήματα όπως: «Όχι ξανά στη Μοναρχία-ρίξτε το Στέμμα στα σκουπίδια», «Χούντα και Στέμμα μας πνίξανε στο αίμα», «να γίνει σχολείο το Παλάτι» κ.ά.¹²¹. Αντιμοναρχικός τόνος δόθηκε και στη μαζική συγκέντρωση υποδοχής του Κύπριου προέδρου Μακαρίου στην πλατεία Συντάγματος στις 29 Νοεμβρίου¹²². Μετά τη λήξη της ομιλίας του Μακαρίου, σημειώθηκαν και επεισόδια έξω από τα γραφεία της Πανελληνίας Κίνησης Βασιλευομένης Δημοκρατίας¹²³. Η πόλωση που επικρατούσε τις ημέρες πριν από το δημοψήφισμα φάνηκε και στις αποδοκιμασίες σε βάρος του βιολιστή Γεχούντι Μενουχίν πριν την έναρξη ρεσιτάλ του στη Λυρική Σκηνή λόγω φιλομοναρχικών δηλώσεων που είχε κάνει πρόσφατα¹²⁴. Πλήθος κόσμου υποδέχθηκε τον διάσημο βιολιστή με πανό που έγραφε «Ενώ ο ελληνικός λαός αγωνίζεται για τη Δημοκρατία, ο κ. Μενουχίν φλερτάρει με την αριστοκρατία», πολλά εισιτήρια επιστράφηκαν, ενώ είχε προηγηθεί και σχετική καταγγελία μουσικών και καλλιτεχνών όλων των κλάδων¹²⁵. Συνολικά, η κινητοποίηση υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας είχε έντονο το λαϊκό στοιχείο και συνδέθηκε με την πρόσφατη κληρονομιά της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και του αντιδικτατορικού αγώνα.

5. ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ

Το δημοψήφισμα απέβη υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας με 69,18%¹²⁶ και το αποτέλεσμά του έγινε δεκτό με πανηγυρισμούς εκ μέρους των οπαδών της αβασιλευτής δημοκρατίας¹²⁷. Στο αποτέλεσμα αποτυπώνονται και οι δύο μεγάλες «διαιρετικές τομές» (cleavages)¹²⁸ που σημάδεψαν την Ελλάδα τον 20ό αιώνα. Η τομή του Εθνικού Διχασμού είναι εμφανής στη διαφορά μεταξύ παλιάς και νέας Ελλάδας, καθώς η βασιλευομένη δημοκρατία εμφανίστηκε ενισχυμένη στην Πε-

¹²¹ Βλ. Βήμα 26.11.1974.

¹²² Βλ. Ριζοσπάστης 30.11.1974, όπου ανάμεσα στα συνθήματα του πλήθους αναφέρονται και τα «Ψωμί, δουλειά και όχι βασιλιά» και «Όχι στέμμα, όχι αίμα».

¹²³ Σύμφωνα με την Καθημερινή 30.11.1974, η ένταση οφειλόταν σε θερμοκέφαλους νεαρούς υποστηρικτές της αβασιλευτής δημοκρατίας, σύμφωνα όμως με την Αγωνιστική Πορεία 06.12.1974, οι προκλήσεις ξεκίνησαν από την πλευρά των φιλομοναρχικών όταν ένας από αυτούς τράβηξε μαχαίρι.

¹²⁴ Βλ. Καθημερινή 04.12.1974.

¹²⁵ Βλ. Βήμα 04.12.1974.

¹²⁶ Βλ. την κύρωση του Πρακτικού της Ανώτατης Εφορευτικής Επιτροπής σε ΦΕΚ Β' 1314/17.12.1974. Σύμφωνα με τα πλήρη αποτελέσματα που περιλαμβάνονται στο εν λόγω Πρακτικό, ψήφισαν 4.719.787 από τους 6.090.210 εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους (ποσοστό συμμετοχής 77,5%). Από το σύνολο των 4.690.986 εγκύρων ψηφοδελτίων, υπέρ της αβασιλευτής δημοκρατίας ήταν τα 3.245.111 (69,18%) και υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας τα 1.445.875 (30,82%).

¹²⁷ Βλ. εικόνες των πανηγυρισμών που μεταδόθηκαν από την ΕΡΤ στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.10.2024). Στην Αθήνα χιλιάδες άνθρωποι πανηγύρισαν στο κέντρο της πόλης με χιουμοριστικά, κατά βάση, συνθήματα όπως «Ε, ε, ε έμεινε στο δρόμο», «Το Παλάτι να γίνει σχολείο», «Οι βασιλικοί στις γλάστρες», «Λαέ μπαγάσα τους έκοψες τη μάσα», «Λεχρίτη, λεχρίτη σε έφαγε η Κρήτη» βλ. Βήμα 10.12.1974. Σκωπτικά συνθήματα όπως «Πωλούνται ανάκτορα σε τιμή ευκαιρίας» και «Αν δεν πας εργάτης στη Γερμανία, να 'ρθεις γεωργός στη Λακωνία» κατέγραψε και ο Ριζοσπάστης 10.12.1974.

¹²⁸ Για την έννοια της «διαιρετικής τομής» βλ. S. Lipset/S. Rokkan, "Cleavage structures, party systems and voter alignments", σε: S. Lipset/S. Rokkan (επιμ.), *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*, 1967, σελ. 1-64.

λοπόννησο (Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλεία και Αργολίδα ήταν τέσσερις από τις πέντε περιοχές με τα καλύτερα αποτελέσματά της), με αποκορύφωμα τη Λακωνία όπου έλαβε 59,52%, ενώ αντίθετα στην Κρήτη έλαβε κάτω από 10% (5,9% στο Ρέθυμνο, 7,3% στα Χανιά, 10,57% στο Ηράκλειο και 11,58% στο Λασιθί)¹²⁹. Η ταξική διαιρετική τομή φαίνεται στο αποτέλεσμα κατά περιοχές: στην Αττική, τα καλύτερα αποτελέσματα της βασιλευμένης ήταν σε περιοχές όπως του Παπάγου, η Εκάλπ και το Ψυχικό, στον δε δήμο Αθηναίων στο Κολωνάκι και στο ιστορικό κέντρο, ενώ τα καλύτερα αποτελέσματα της αβασίλευτης στην Αττική ήταν σε Καισαριανή, Ν. Ιωνία και Ταύρο, στον δε δήμο Αθηναίων στα Τουρκοβούνια, τα Κ. Πατήσια και τα Πετράλωνα¹³⁰. Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν την απονομιμοποίηση της μοναρχίας από τις κυριαρχούμενες τάξεις, ιδίως στις πόλεις. Ο Θρόνος είχε φθαρεί ανεπανόρθωτα στη συνείδηση της πλειονότητας του ελληνικού λαού, καθώς είχε συνδεθεί με τις αντιδημοκρατικές εκτροπές και τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων¹³¹. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, πως αυτά ήταν και τα βασικά σημεία που τόνιζαν οι πολέμιοι του βασιλικού θεσμού. Οι προδικτατορικοί αγώνες και η στάση του Κωνσταντίνου στην κρίσιμη για τη σταθεροποίηση του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου πρώτη φάση της δικτατορίας σφυρηλάτησαν το πολιτικό πλαίσιο που καθόρισε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος¹³².

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν αμφισβητήθηκε μετά την ανακοίνωσή του. Ο Κ. Καραμανλής δήλωσε ότι «ετερματίσθη οριστικώς η εκκρεμότης του πολιτειακού», ο Γ. Μαύρος τόνισε ότι η ετυμηγορία του λαού «έθεσε οριστικά τέρμα στους παράγοντες της φοβίας, του διχασμού και των εξωσυνταγματικών παρεμβάσεων στο δημόσιο βίο», ενώ ο Α. Παπανδρέου υπογράμμισε ότι «ο λαός εκέρδισε τον πρώτο μεγάλο σταθμό στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή κυριαρχία»¹³³. Από την αριστερά, ο Η. Ηλιού δήλωσε ότι «το έθνος έκρινε τη δυναστεία και το βασιλικό θεσμό και τους καταδίκασε» και ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης ερμήνευσε το αποτέλεσμα λέγοντας ότι ο λαός «θέλει μέσα στο νέο πολίτευμα που με τον αγώνα του επέβαλε, να δει να καθιερώνεται ένα πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς»¹³⁴. Σε θεσμικό επίπεδο, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974 άνοιξε τον δρόμο για τη διαμόρφωση του νέου Συντάγματος¹³⁵. Από αυτήν την άποψη, βρίσκεται «ενσωματωμένο ως βασική συνταγματική απόφαση στον ίδιο τον πυρήνα της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας που οδήγησε στο Σύνταγμα του 1975»¹³⁶.

Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος δήλωσε ότι «προέχει η εθνική ενότης χάριν της ομαλότητας, προόδου και ευημερίας της χώρας» και ευχήθηκε σιβυλλικά «αι εξελίξεις να δικαιώσουν το απο-

¹²⁹ Βλ. τον σχετικό πίνακα σε Χ. Βερναρδάκης/Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, 1991 [ανατύπωση 2012], σελ. 282.

¹³⁰ Βλ. *Ibidem*, σελ. 284.

¹³¹ Βλ. Δ. Καλτσώνη, *Ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. ΙΙ' (1941-2001), 2010, σελ. 136-137.

¹³² Βλ. Γ. Κασιμάτη, «Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», σε: *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Σύνταγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Βουλή των Ελλήνων, 2004, σελ. 182. Πρβλ. και Σ. Μακρή, *Στρατός και Πολιτική στη Νότια Ευρώπη. Η πολιτική στρατηγική της ελληνικής δημοκρατικής μετάβασης και το δόγμα της ισχυράς εκτελεστικής εξουσίας*, 2002, σελ. 148-151.

¹³³ Βλ. Βήμα, 10 Δεκεμβρίου 1974.

¹³⁴ Βλ. Ριζοσπάστης, 10 Δεκεμβρίου 1974.

¹³⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, γ' εκδ., 2022, σελ. 107-108.

¹³⁶ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 57.

τέλεσμα που προέκυψε από την χθεσινή ψηφοφορία»¹³⁷. Ωστόσο, ο τέως βασιλιάς κατήγγειλε στα απομνημονεύματά του την πολιτειακή αλλαγή ως «μια ξεκάθαρη συνταγματική εκτροπή ακριβώς πάνω στα χνάρια της χούντας», αφού έπρεπε «όλα να ακολουθήσουν την έννομη τάξη. Να γυρίσει ο Καραμανλής, να φωνάξει τον Βασιλέα, να γυρίσει ο Βασιλεύς, να γίνει η ορκωμοσία κανονικά και αν επρόκειτο να γίνει δημοψήφισμα, ας γινόταν τότε»¹³⁸. Το ίδιο επιχείρημα διατυπώθηκε δεκατέσσερα χρόνια μετά το δημοψήφισμα και από τον Κωνσταντίνο Μπτσotάκη, παρότι το 1974 είχε ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας¹³⁹. Ο τότε αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, σε συνέντευξη Τύπου στο Λονδίνο στις 4 Φεβρουαρίου 1988, χαρακτήρισε το δημοψήφισμα ως άδικο (unfair) επειδή δεν δόθηκε στον βασιλιά η δυνατότητα να βρίσκεται στην Ελλάδα κατά τη διεξαγωγή του¹⁴⁰. Τούτο το επιχείρημα, όμως, δεν ευσταθεί, καθώς και στα προηγούμενα δημοψηφίσματα που είχαν διενεργηθεί από φιλομοναρχικές δυνάμεις, το 1920, το 1935 και το 1946, δεν είχε επιστρέψει εκ των προτέρων ο εκάστοτε μονάρχης¹⁴¹.

Η δυσaráεσκεια της φιλοβασιλικής πτέρυγας της ΝΔ μετά το δημοψήφισμα παρέμεινε σε διαχειρίσιμα πλαίσια, με πιο σημαντική αντίδραση την παραίτηση του βουλευτή Κέρκυρας Σ. Θεοτόκη¹⁴². Ο φόβος της ηγετικής ομάδας του κόμματος για πιθανή συγκρότηση φιλοβασιλικού κόμματος αποτυπώθηκε στο άρθρο 60 παρ. 3 του σχεδίου Συντάγματος που κατέθεσε στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή η κυβέρνηση¹⁴³. Η εν λόγω διάταξη αποσύρθηκε στην Ολομέλεια της Βουλής, όπου όμως είκοσι βουλευτές της πλειοψηφίας κατέθεσαν τροπολογία επί του άρθρου 111 του σχεδίου Συντάγματος, η οποία απαγόρευε στα μέλη και στους απογόνους της βασιλικής οικογένειας να καταλάβουν δημόσιες θέσεις ή να εκλεγούν σε αιρετά αξιώματα¹⁴⁴. Η συγκεκριμένη τροπολογία

¹³⁷ Βλ. Καθημερινή 10.12.1974.

¹³⁸ Βλ. Βασιλεύς Κωνσταντίνος, Χωρίς τίτλο, τ. Γ', Βήμα 2015, σελ. 138-139.

¹³⁹ Σύμφωνα με τον Κ. Μπτσotάκη, η επαναφορά της βασιλείας θα δυσχέραινε τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και την προσπάθεια να τεθούν οι Ένοπλες Δυνάμεις υπό πολιτικό έλεγχο· βλ. Βραδυνή 05.12.1974.

¹⁴⁰ Βλ. Βήμα 05.02.1988. Η δήλωση έγινε προσπάθεια να ανασκευασθεί αλλά είχε ήδη μεταδοθεί από τον ανταποκριτή της ΕΡΤ στο Λονδίνο Λάμπη Τσιριγωτάκη· βλ. τη μαρτυρία του στη συνέντευξή του στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 31.10.2024). Σύμφωνα με τον Π. Λουκάκο, Ελευθεροτυπία 21.02.1988, ο Κωνσταντίνος Μπτσotάκης μάλλον παρασύρθηκε στη «βασιλική γκάφα» από τους Έλληνες εφοπλιστές που συνάντησε στο Λονδίνο.

¹⁴¹ Όπως έχει εύστοχα παρατηρήσει ο Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, ό.π., σελ. 500, η απουσία του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας για το δημοψήφισμα δεν ήταν παράλογη, όχι μόνο επειδή εναρμονιζόταν με την πρακτική του Γεωργίου Β' το 1935 και το 1946 αλλά και επειδή δεν θα μπορούσε το πρόσωπο που διεκδικούσε το αξίωμα του κληρονομικού αρχηγού του κράτους να έρθει στη χώρα με οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα.

¹⁴² Όπως έγραψε, μεταξύ άλλων, στην επιστολή παραίτησής του, «η τροπή την οποίαν έλαβεν ο αγών επί του Πολιτειακού με έφερε τελικώς εις πλήρη διάστασιν προς την πολιτικήν την οποίαν ηκολούθησε μέχρι τέλους η ηγεσία του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας»· βλ. Καθημερινή 14.12.1974.

¹⁴³ Η διάταξη προέβλεπε ότι οι βουλευτές που θα αποχωρούσαν από την κοινοβουλευτική ομάδα ενός κόμματος δεν θα μπορούσαν να ενταχθούν σε κοινοβουλευτική ομάδα άλλου κόμματος, ούτε θα μπορούσαν να συγκροτήσουν νέες κοινοβουλευτικές ομάδες κατά τη διάρκεια της ίδιας κοινοβουλευτικής περιόδου· βλ. επ' αυτής Χ. Ανθόπουλο, *Αποστασία και δημοκρατία*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.10.2024)· και αναλυτικότερα Χ. Κουρουνή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί*, ό.π., σελ. 261-268, όπου και αναλυτική περιγραφή των σχετικών τοποθετήσεων ενώπιον της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής και στη σύνδεση της συγκεκριμένης διάταξης με τους φόβους της ηγεσίας της ΝΔ για «αποστασία» βουλευτών της με στόχο τη συγκρότηση κόμματος βασιλοφρόνων.

¹⁴⁴ Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, *Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών ψηφισθέντος τελικού κειμένου*, Προεδρία Κωνσταντίνου Ευστ. Παπακωνσταντίνου, 1976, σελ. 612-614.

συζητήθηκε στην προτελευταία συνεδρίαση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στις 2 Ιουνίου, μετά την αποχώρηση της αντιπολίτευσης, και έδωσε την ευκαιρία στη φιλοβασιλική πτέρυγα της ΝΔ να εκφραστεί ανοιχτά, επικρατώντας μάλιστα στη σχετική ψηφοφορία¹⁴⁵.

Τα πρώτα χρόνια μετά το δημοψήφισμα έγιναν προσπάθειες πολιτικής συγκρότησης του φιλοβασιλικού ρεύματος, η πιο αξιόλογη από τις οποίες ήταν η Εθνική Παράταξη που έλαβε 6,82% στις εκλογές του 1977¹⁴⁶. Παράλληλα, από το 1975 ως το 1978 υπήρχε διαρκής κινητικότητα φιλοβασιλικών αξιωματικών, με συντονιστή τον στενό συνεργάτη του τέως βασιλιά συνταγματάρχη εν αποστρατεία Γ. Αρναούτη, με στόχο τη διενέργεια πραξικοπήματος για την επαναφορά του Κωνσταντίνου¹⁴⁷. Αυτές οι προθέσεις συνδέονταν με την προσπάθεια ανακοπής των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων¹⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση, η παλινόρθωση του βασιλικού θεσμού φαίνεται ότι δεν ήταν ούτε αποδεκτή από την κοινωνική πλειοψηφία, ούτε επιθυμητή στους κόλπους του στρατεύματος και της κυρίαρχης τάξης.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Το πολιτειακό ζήτημα στην Ελλάδα δεν τέθηκε ποτέ αφηρημένα, έξω από τα συμφραζόμενα κάθε εποχής. Από τον Εθνικό Διχασμό και τον μεσοπόλεμο ως το δημοψήφισμα του 1946 εν μέσω εμφυλίου πολέμου και τα Ιουλιανά του 1965, η διαμάχη για το πολιτειακό αποτύπωνε πάντοτε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διαιρετικές τομές και όχι απλώς μια διαφωνία αναφορικά με τον αιρετό ή κληρονομικό χαρακτήρα της ανάδειξης του αρχηγού του κράτους. Το δημοψήφισμα του 1974 δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ήταν αδύ-

¹⁴⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τις τοποθετήσεις των Κ. Σερεπίσου και Α. Αβραμίδη, Βουλή των Ελλήνων, *Ε' Αναθεωρητική, Περίοδος Α' – Προεδρευομένης Δημοκρατίας – Σύνοδος Α'*, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, 1975, σελ. 1079 με τον πρώτο να δηλώνει ότι «δεν είναι δυνατόν να αποδίδεται μομφή διά τα μέλη της βασιλικής οικογενείας, τα οποία πολλές προσέφερον υπηρεσίας και εις δυσκόλους περιστάσεις υπέστησαν θυσίας υπέρ του Έθνους και κυρίως διά τον Βασιλέα Κωνσταντίνου, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος αντιστασιακός. Και τούτο καθ' ην στιγμή νομιμοποιούμεν εκείνους οι οποίοι ήγειρον τα όπλα κατά της Πατρίδος και εκηρύχθησαν υπέρ της παρακωρήσεως Ελληνικών εδαφών εις ξένα Κράτη. Είμεθα ανάξιοι εάν λαμβάνωμεν θέσεις εις βάρος των καλών και υπέρ των φαύλων και προδοτών» και τον δεύτερο να προσθέτει ότι «δεν είναι νοητόν αυτήν την στιγμήν να ευρίσκονται εις την αίθουσαν της Βουλής άνθρωποι οι οποίοι έστρεψαν τα όπλα εναντίον της Πατρίδος, να χύνονται δάκρυα διά τον Λουντέμην να γυρίση πίσω και να συζητούμεν εάν πρέπει να γυρίσουν οι άνθρωποι αυτοί». Υπέρ της απάλειψης της συγκεκριμένης διάταξης τοποθετήθηκαν και οι Α. Πνευματικός, Α. Τσαλδάρης, Π. Καλογιάννης, Δ. Φράγκος, Δ. Καλογήρου, Κ. Τριανταφύλλου, Ι. Κατσαφάδος, Ι. Αντωνόπουλος και Γ. Αποστολάτος, ενώ υπέρ της δήλωσαν οι Κ. Στεφανάκης και Δ. Ψηλός (σελ. 1079-1080).

¹⁴⁶ Όπως εύστοχα σημείωσε για την Εθνική Παράταξη ο Γ. Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, β' εκδ., 1998, σελ. 153, οι φανατικοί βασιλόφρονες δεν δίστασαν να σμίξουν το αντικαταμανλικό μένος τους με εκείνο των χουντικών. Για την πολιτική έκφραση των βασιλοφρόνων και την Εθνική Παράταξη βλ. Γ. Αλεξάτο, *Οι Ελλαδέμποροι. Άκρα Δεξιά και φασισμός στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, β' εκδ., 2019, σελ. 294-297.

¹⁴⁷ Βλ. Κ. Σβολόπουλο, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, ό.π., τ. 9, σελ. 123-126.

¹⁴⁸ Ενδεικτική είναι η ομιλία του Α. Μάνεση στις 24 Ιουλίου 1975, στην οποία έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για «το ενδεχόμενο ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός και η αντιδραστική μερίδα της ελληνικής δεξιάς να προτιμήσουν, σε μια πρώτη φάση, την επαναφορά της μοναρχίας, ως συμφερότερη από την ανοιχτή δικτατορία, για την ανάσχεση των δημοκρατικών εξελίξεων και του λαϊκού κινήματος [...] ο πολιτικός φορέας του νεοφασιστικού κινδύνου μπορεί να είναι όχι μόνο μια νέα κλίκα στρατοκρατών, αλλά και ο Κωνσταντίνος»· βλ. Α. Μάνεση, «“Επταετίας” τέλος!», σε: *Idem, Συνταγματική θεωρία και πράξη*, ό.π., σελ. 539-540.

νατο, παρότι επιδιώχθηκε, η σχετική συζήτηση να περιορισθεί σε έναν επί της αρχής διάλογο για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της μίας ή της άλλης μορφής του πολιτεύματος. Η στήριξη του Κωνσταντίνου από τους Έλληνες εφοπλιστές του Λονδίνου, αλλά και η εκ μέρους των αντιπάλων του ανάδειξη αυτής της στήριξης, δείχνουν ότι και τα δύο στρατόπεδα είχαν επίγνωση ότι η διαμάχη για το πολιτειακό είχε συγκεκριμένα υλικά διακυβεύματα. *Η επικράτηση της βασιλευομένης δημοκρατίας δεν θα σήμαινε απλώς ότι ο ανώτατος άρχοντας θα ήταν αιρετός αλλά ότι θα επέστρεφε στον Θρόνο ο συγκεκριμένος βασιλιάς, με το συγκεκριμένο (βεβαρημένο) παρελθόν και με τη συμβολική και υλική του σύνδεση με τη μετεμφυλιακή δομή εξουσίας.* Αυτή η προοπτική κρίθηκε στο δημοψήφισμα και αποδοκιμάστηκε.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είχε ρίζες στον Εθνικό Δικασμό και στην ταξική διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας. Αυτοί οι παράγοντες όμως δεν επέδρασαν σε κενό χρόνου αλλά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας και με βάση την εμπειρία της δεκαετίας που είχε προηγηθεί. Το παρελθόν της δυναστείας έπαιξε σημαντικό ρόλο, όμως η αξιολόγηση που φαίνεται ότι βάρυνε περισσότερο στο αποτέλεσμα ήταν εκείνη που αφορούσε τη θητεία του Κωνσταντίνου ως βασιλιά και, ιδίως, τη στάση του στα Ιουλιανά και στη δικτατορία. Ο Κωνσταντίνος, με τις πρωτοβουλίες και τις παραλείψεις του, συνέβαλε στην επιβολή και τη σταθεροποίηση ενός αυταρχικού και καταπιεστικού καθεστώτος. Έτσι, η προσπάθειά του ενόψει του δημοψηφίσματος να παρουσιαστεί ως ένας επίδοξος μονάρχης σκανδιναβικού τύπου προσέκρουσε σε αυτές ακριβώς τις μνήμες. Ενώ όμως το 1965 ο Κωνσταντίνος μπορούσε να υπολογίζει στη στήριξη του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας και να ελπίζει στην αντικομμουνιστική συσπείρωση, εννιά χρόνια αργότερα αυτή η δομή είχε αποδιοργανωθεί και τα ερείσματα του Στέμματος είχαν περιορισθεί κυρίως στις κορυφές της κοινωνικής πυραμίδας και σε παραδοσιακά συντηρητικά στρώματα της υπαίθρου. Αντίθετα, ο ιδεολογικός και πολιτικός ριζοσπαστισμός των μαζών στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης απαιτούσε τη ρήξη με το προδικτατορικό παρελθόν. *Ο βασιλικός θεσμός υπήρξε θύμα αυτής της τόσο αναγκαίας και ιστορικής ρήξης.* □